

TC
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MEHMET ESAD'IN TAHLİLİ VE TENKİDİ TARİH-İ
EDYAN ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE
DEĞERLENDİRMESİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN

Yrd. Doç.Dr. Sami KILIÇ

HAZIRLAYAN

Halis BAYINDIR

Elazığ-2006

TC

TC
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MEHMET ESAD'IN TAHLİLİ VE TENKİDİ TARİH-İ
EDYAN ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU VE
DEĞERLENDİRMESİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Bu tez .../.../2006 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Doç. Dr. Adem TUTAR

Yrd. Doç. Dr. Sami KILIÇ
(Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Mehmet Esad'ın Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.

Halis Bayındır

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

2006, Sayfa: 88

Bu çalışmada Osmanlı Devletinin son yıllarında az sayıda yazılan Dinler Tarihi eserlerinden Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân adlı kitabın transkripsiyonu ve kısaca değerlendirilmesi yapılmıştır.

Medreselerde ve o zamanın üniversitesi Darülfünunda Dinler Tarihi hocalığı da yapmış olan Mehmet Esad adı geçen çalışmasını hem ders kitabı amaçlı hem de genel okuyucu kitlesine hitaben yazmıştır. Daha ziyade Dinler Tarihine giriş mahiyetinde olan eser genellikle metodolojik konular olan Dinler Tarihi'nin konusu, amacı, kapsamı, dinlerin ortaya çıkışı ile ilgili nazariyeler ve bunların kısa değerlendirmeleri gibi mevzuları ele almıştır. Benzerleri gibi sadece birinci cildi yazılan kitabın devamı getirilememiştir.

Adı geçen dönemde yazılan eserlerle metot ve muhteva bakımından hemen hemen aynı özelliktedir. Bazen genel değerlendirme yapması, terimlerin Latince karşılığını vermesi, dinlerin XX. Yüzyıl başlarındaki sayısal ve coğrafi dağılımını bildirmesi eseri diğerlerinden farklı kılan başlıca özelliklerden biridir.

Çalışma konumuz olan eser ÷lkemizdeki Dinler Tarihi araştırmalarının hangi aşamalardan geçtiğini ve XX. Yüzyıl başlarında Dinler Tarihi biliminin seviyesini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih-i Edyân, Mehmet Esad, Meşrutiyet Dönemi,

ABSTRACT

Master Thesis

**Mehmet Esad's Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân Named Book Transkibed And
Analysed.**

Halis Bayındır

The Univercity of Firat

Social Science Institute

Main Science Branch of Science of philosophy And Religion

Science Branch of History of Religions

2006, Page: 88

In this study Mehmed Esad's Tahlili and Tekidi Tarih-i Edyân his book transcribed and analysed that one of study e few at end period of Otaman.

Mehmet Esad who taught at muslim theological school and Darülfünun other name Univercity, in this book aimed both for lecture book and people. Generally it propertied ntry Religion of History and touch uponed as intenton of Religion History, subject of religion History as methodological. This works don't complete similar boks.

The account of method and cntes similar other books for appoximately. Sametimes making analyse, explaining Latin terms, acguanting about XX. Century religionkontektual geograpical and statistical his speciality.

Key Words: Mehmet Esad, Religion of History, Period of Constitution.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

GİRİŞ

MEHMET ESAD'IN HAYATI VE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

A- Mehmet Esad'ın Hayatı ve Eserleri

1-Hayatı

2-Eserleri

B- Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihçesi

1-İslam Dünyasında Dinler Tarihi çalışmaları

2-Batıda Dinler Tarihi Çalışmaları

3-Osmanlı'da Dinler Tarihi Çalışmaları

I. BÖLÜM

MEHMED ESAD'IN "TAHLİLİ VE TENKİDİ TARİH-İ EDYÂN" ADLI ESERİNİN TRANKRİPSİYONU

1-Mukaddime

2-Tarih-i Edyân'ın Lüzumu ve Tasnifi

3-Tarih-i Edyân'ın Mahiyet ve Gayesi

4- Tarih-i Edyân'ın Ulum-ı saire ile Münasebeti

5-Dinin Tarifi

6-Tabu

7-Fetişizm

8-Totemizm

9-Ruhiliğin Evsaf-ı Kaşifesi ve Menşe-i Edyân

10-Teaddüd-i İlah ve Hilkat-ı Kainat

11-Semaperestlik

12-İnsanperestlik

13-Putperestlik Totemizm

14-Teaddüt-i İlah'ın Evsaf'ı Kaşifesi

15- Kehanet

16-Din Tevhid ve Edyân-ı Münezzile

- 17- Edyân-ı Münezzile'nin Havarık-ı Tarihiyesi
- 18-Vahiy ve Nübüvvet
- 19- İnde'l-İslam Dinin Menşei
- 20-Nasara Kelamiyyununa Göre Dinin Menşei
- 21-Münker-i Şerayi Olanlara Göre Dinin Menşei
- 22-Tetebbuat-ı Reciye usulüyle Dinin Menşei
- 23-Vahşet-i İbtidaiye Nazariyesinin Tenkidi
- 24-Animizm
- 25-Kütüb-i Mukaddese
- 26-Tasnif-i Edyân
- 27-Tedahül-i Edyân
- 28-Tedahül-i Edyân'ın Avamili
- 29-Tekamül-i Edyân
- 30-Edyân'ın Halihazır
- 31-Zeyl

II. BÖLÜM

MEHMET ESAD'IN TAHLİLİ ve TENKİDİ TARİH-İ EDYAN ADLI ESE- RİNİN DEĞERLENDİRMESİ

A-MÜELLİFİN DİN VE DİNLER TARİHİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE DEĞERLENDİRMESİ

- 1-Dinler Tarihi'nin Lüzumu ve Dinlerin Tasnifi Hakkındaki Görüşleri
- 2-Dinler Tarihi'nin Muhtevası Hakkındaki Görüşleri
- 3-Dinin Kaynağı Hakkındaki Görüşleri ve Değerlendirmesi

B-MÜELLİFİN DİNLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE DEĞERLENDİRMESİ

- 1-İlahi Dinler Hakkındaki Görüşleri
- 2-Dinlerin XX. Yüzyıl Başlarındaki Durumu
- 3- Mehmed Esad'ın Kitabının Osmanlı'nın Son Dönemindeki Diğer
Dinler Tarihi Çalışmaları Arasındaki Yeri.

SONUÇ

BİBLİYOGRAFYA

ÖNSÖZ

Ülkemizdeki Dinler Tarihi çalışmaları İslami tecrübe ve Batı'daki ilmi çalışmalarında tesiriyle Osmanlı'nın son döneminde ivme kazanmıştır. Aslında İslam dünyasında yerleşmiş olan Milel-Nihal ve Kısas-ı Enbiya tarzında yazılmış eserlerin tercümesi geleneği modernleşme yüzyılı denilen On dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak gerek modernleşme hareketleri sonucunda gelişen eğitim sistemi, gerekse Batı'nın bu alandaki ilerlemesi ve aydınlarımızın bundan etkilenmesi Dinler Tarihi çalışmalarına yeni bir yön vermiştir. 1870'li yıllardan itibaren ülkemizde de hem telif eser hem de ders kitabı mahiyetli ilk çalışmalar yazılmaya başlanmıştır.

Söz konusu çalışmaların incelenmesi, ülkemizdeki Dinler Tarihi araştırmalarının gelişimini ve geçmişteki seviyesini ortaya koyması bakımından önem taşıdığı düşüncesindeyiz. Bu amaç doğrultusunda bizde Osmanlı'nın son yıllarında yazılan eserlerden olan Mehmet Esad'ın Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân adlı eserini inceledik.

Çalışmamızın giriş kısmında müellifin eserleri ve hayat hikayesi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde metne müdahale etmeden sadece transkripsiyonunu yaptık. İkinci bölümde ise eserin genel bir değerlendirmesi ve daha ziyade hangi konular üzerinde yoğunlaştığı üzerinde durulmuştur.

Yaptığımız çalışma ülkemizdeki Dinler Tarihi araştırmalarına az da olsa katkıda bulunacağını ümit ediyoruz. Bu konuyu seçmemde ve tezin her safhasında yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Yrd. Doç. Dr. SAMİ KILIÇ'a teşekkür ederim.

Elazığ-2006

Halis BAYINDIR

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.	: Cilt
b.	: bin. İbn
çev.	: çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ens.	: Enstitü
haz.	: hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
neşr.	: neşreden
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
TCTA.	: Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
ter.	: Tercüme
Ünv.	: Üniversitesi

GİRİŞ

MEHMET ESAD'IN HAYATI VE DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

A-MEHMET ESAD'IN HAYATI ve ESERLERİ

1-Hayati

Mehmet Esad Efendi'nin doğum (1879) yerini kaynaklar Amasya ve Manisa olarak belirtmektedir¹. Bursalı Mehmet Tahir Bey'e göre Amasya'da, Sicil-i Ahval defterlerine göre Manisada doğmuştur. 1901 yılında Mülkiyeden iyi derecede mezun olduktan sonra çeşitli memuriyetleri müteakip Bartın ve Düzce kaymakamlıklarında çalıştı. 1913'de Meclis-i Âyân Tahrirat kalemi memurluğuna getirildi. Bu memuriyetinin yanı sıra Medresetü'l-Vaizin'de Tarih-i Edyân ve Tarih-i İslâm müderrisliği yapmıştır². Eserleri gibi hayat hikayesinde pek bilinmeyen yazar hakkında mevcut kaynaklarda ancak bu kadar bilgi bulunmaktadır.

2-Eserleri:

Mehmed Esad'ın çalışmamızın konusu olan Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân adlı esrinden başka birde Tahlili ve Tenkidi Tarih-i İslâm³ adlı bir çalışması bulunmaktadır. Eser için Bursalı Mehmet Tahir “zamanında eşi olmayan ve ismine layık bir çalışma” ifadesini kullanmaktadır⁴. Kitabın muhtevası adından da anlaşıldığı gibi gayet ciddi ve iddialı görünmektedir. Zamanının şartları göz önüne alındığında dikkate değer çalışmalardan biridir. Ancak sonraki yıllarda eserden hiç bahsedilmemektedir. Daha önce de dile getirdiğimiz üzere onlarca İslâm Tarihi çalışmasının kaleme alındığı bu ortamda tahlil ve tenkide yer veren bu tip çok az eser bulunmaktadır. Ancak şunu da hemen belirtelim ki eser muhteva olarak tahlil ve tenkit içermekle birlikte II. Meşrutiyet İslâm Tarihi çalışmalarının ortak özelliği olan, Batı'lı çalışmalara bir tepki niteliğine de sahiptir.

¹ Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. III, Ankara 1969, s. 900.

² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, Haz: İsmail Özen, İstanbul 1975, s.50; Türk Dili Edebiyatı Ansiklopedisi, VI, Dergah Yayınları, İstanbul 1986, s. 207.

³ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i İslâm*, Evkaf-ı İslâmiye Matbası, İstanbul 1336/1920.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *age*, s. 50.

Kitap siyasî bir İslâm Tarihi'nden daha ziyade İslâm Medeniyeti Tarihi özelliği taşımaktadır. Zira yazarın İslâm hukukundan tutun sosyal hayata kadar çok değişik mevzularda kısa da olsa değerlendirmeler yapıp yeri geldiğinde yapılan tenkitlere genel bir karşılık verdiğini görmekteyiz. Yani bir şekilde siyaset felsefesi de yaptığı görülmektedir.

Eser iki bölüm olarak kaleme alınmıştır. Birinci bölümde hukuk, idari sistem, adli teşkilat, sosyal yapı, eşitlik gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde de İslâmın doğuşundan başlayarak Selçuklular devletine kadar İslâm hükümetlerini anlatmaktadır. Abbasilerden sonraki devletler hakkında çok kısa bilgiler veren yazar ikinci bölümde bilhassa Emevîler ve Abbasiler devleti üzerinde durmaktadır. Bunlarında içve dış siyasetlerini değerlendirdikten sonra aile hayatı, idare, maliye gibi özel konulara değindikten sonra dönemin genel değerlendirmesini yapmaktadır⁵.

Mehmet Esad Efendi yorum yaptığı konuları ayrı olarak, tahlil ve tenkit diye dipnot şeklinde belirtmektedir. Kitap genelinde on adet tahlil ve tenkit dipnotu bulunmaktadır. Yazarın kullandığı kaynakları tespit etmek dipnot belirtmediği için mümkün değil, ancak muhteva olarak II. Meşrutiyet döneminin meşhur tercüme eseri Corci Zeydan'dan etkilendiği görülmektedir. Nitekim satır aralarında en çok atıfta bulunduğu müelliflerin başında da Corci Zeydan ve İslâm medeniyeti adlı kitabı gelmektedir⁶.

Eserin yazılış amaçlarından biri de II. Meşrutiyet dönemi İslâm Tarihi kitaplarının hemen hemen hepsinde var olan meşrutiyet rejiminin meşrulaştırması için ilk İslâm Devleti'nin model alındığını görmekteyiz. Örneğin günümüz demokratik rejimininde temel direği olan bu yasam,yürütme ve Yargı sistemini Teşri, İcra ve Kaza (Yargı) olarak geniş olarak izah edip, İslâm hukukundaki delillerini sunmaktadır.

Kitabın diğer bir dikkate değer vasfı, yine benzer eserlerde olduğu gibi Muaviye ve Emevîler dönemini hak ve adaleti ortadan kalkıp, baskı ve saltanat rejiminin başlangıcı olarak tasvir etmesidir. Bu bahiste yazar Emevîlerin iç siyasetinden fetih hareketlerine kadar yorumlar yapmaktadır. Emevîlerin fetihle göstermiş oldukları başarıyı da halifelerinin şahsi özelliklerinden çok Arapların savaşçı ve mücadeleci özelliğine bağlamaktadır. Yine Emevî iktidarının en belirgin hususiyetlerinden biri de İslâm Dini'nin yok etmeye çalıştığı kavmiyetçiliği ortaya çıkarmaları ve her sorunu kavmiyetçilikle çözmeye kalkışmalarıdır.

⁵ Mehmet Çog, *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Ens. Ankara 2004, s. 58.

⁶ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Târîhi*, çev: Zeki Megâmiz, Dersaadet 1328/1913.

Mehmet Esad genel olarak Emevî iktidarına olumsuz yaklaşmakla birlikte yapılan bazı yersiz eleştirilere de cevap vererek Emevîleri (aslında İslâm'ı) savunmaya geçiyor. Bu savunma da yaptığı benzetmeler gerçekten yazarın iyi bir tahlil yeteneğinin olduğunu göstermektedir. Bilhassa Emevîlerin bazı uygulamalarının Avrupa Devletleri, Roma Devleti ve İskender'e benzetilmesine karşı tepkisi burada dikkate değerdir:

“Büyük İskender ile Emevî fetihlerinin kıyaslanması yanlıştır. Çünkü İskenderin fethettiği yerler kısa zamanda siyasî olarak dağılmış, bölgede istikrar gitmiş ve kargaşa devam etmiştir. Emevîlerin fethettikleri topraklarda ise uzun süre siyasî kargaşa olmamış aldıkları yerleri İslâm kültür ve medeniyeti ile geliştirmişlerdir.

Roma hukukunda sadece roma şehrinde yaşayanların kanuni hakları düzenlenmişti. Fethedilen kırsal yerlerin hiçbir hukuki hakları yoktu. Hele İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerine karşı aldığı aşağılayıcı tavır daha da kötü idi. Avrupalılar sömürge ülkelerini sadece hammadde kaynağı, mamül eşyayı alması gereken, onlar için çalışması gereken bir kitle olarak görmüşlerdir. Avrupa nazarında hak ve hukuk ancak kuvvettir Avrupalının idare ettiği yerlerdeki yegane politikası halkın birbirine düşürülmesi ve birbirini yok etmesidir. Bunlarla Emevî iktidarını karşılaştığımızda Emevîlerin çok daha üstün olduğunu hatta kıyaslanmasının bile yanlış olduğunu görürüz. Zira İslâm kişi hak ve hürriyetlerini, insan onurunu sürekli öncelikli tutmuştur”.

Yazar eserinde dönemin önemli tartışma konularından biri olan aile ve kadın haklarına da değinmektedir. Bu konuda İslâm'ın aile hayatına verdiği önemi vurgulayarak, Avrupalı'nın kadınlara verdiği hukukî hakları İslâm'ın asırlar önce verdiğini uzun uzun açıklamaktadır.

Yazarın kısaca tanıttığımız eserinin kısa süren ömrü nedeniyle ancak birinci cildini yazabilmiştir. İslâm Tarihi'nin diğer devrelerini de ikinci cilt de ele alacağını belirtmiş, ancak ömrü buna kifayet etmemiştir. Eğer ikinci bir cilt daha yazsa zamanına göre iyi bir çalışma olacağı görülmektedir.

Söz konusu eser hakkında sadece İzmirli İsmail Hakkı'nın ilmi tenkidi bulunmaktadır. Ancak bu tenkit yazısı herhangi bir dergide yayınlanmayıp elyazması on sayfalık bir nüsha olarak durmaktadır. Elyazması bu nüsha çok silik olduğu için neler ifade edildiği tam olarak anlaşılammaktadır. İzmirli, kitapta söz konusu olan siyasî ve hukukî bir takım meselelere ait eleştirilerini on yedi madde halinde özetlemektedir. Dönemin en muteber ilim ve fikir adamlarından biri olan İzmirli'nin bu tenkit yazısında adı geçen eser için “*eserinizi durmaksızın ve zevkle okudum. Bu vadede şimdiye kadar böyle esere rast gelmedim*”

diyerek övmesi, pek tanınmayan Mehmet Esad'ın ilmi seviyesi hakkında bize bir fikir vermektedir⁷.

B-DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

1- İslam Dünyasında Dinler Tarihi Çalışmaları

İslamın ilk devirlerinden itibaren dinler hakkında bilgi edinmeye başlayan Müslümanları bu eyleme sevkeden Kuran-ı Kerim olmuştur. Kuranda Yahudilik, Hristiyanlık, Sabıllık ve Mecusilik gibi dinlerin sıkça söz konusu olması Müslümanları bu konuda araştırmaya sevk etmiştir. Buna ilaveten İslama yeni giren insanların eski dini inançlarını unutmamaları, ilk dönemden itibaren İslama bir takım farklı inanışların girmesine neden olmaktadır. Bu zarralı unsurları engellemek amacıyla farklı dinler hakkında tetkik çalışmaları iyice hızlanmıştır⁸.

İslam dünyasında sistemli Dinler Tarihi çalışmaları Batı'dan önce başlamıştır. İslam ilim aleminde Dinler Tarihi, Din Felfefesi ve Tasavvuf çalışmaları ilk aşamada birbirleriyle iç içe yürütülmüştür. Abbasiler döneminde Müslüman alimler diğer dillerde yazılan eserleri Arapçaya kazandırmışlardır. Yine bu dönemde müslümmanlar çeşitli dinler hakkında araştırmalar yapmışlardır. Ancak bu araştırma daha ziyade bire bir ilişkide buldukları toplumların dinlerini araştırmakla sınırlı kalmıştır. İlkel dinlerin incelenmesi ilk dönem dinler tarihi çalışmaları için söz konusu olmamıştır⁹. Buna paralel olarak ilk dinler Tarihi çalışmaları Hint, İran ve Keldani inançları ile ilgili olmuştur. İbni Mukaffa eski İran din ve mitolojisi ile ilgili eserleri Arapçaya çeviren ilk ilim adamlarından biridir. Bunun yanı sıra Ebu Mansur Bağdadi'nin "el-Fark Beyne'-Fırak", Maksidi'nin "Kitabü'l-Bed ve't-Tarih", Şeristani'nin "el-Milel ve'n-Nihal" adlı eserleri gerçek anlamda Dinler Tarihi eseri olarak yazılan ilk çalışmalardan bazılarıdır¹⁰.

2-Batıda Dinler Tarihi Çalışmaları:

⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Tahlilî ve Tenkidî Târih-i İslâm'ın Tenkidi*, İstanbul 1332/1917.

⁸ Baki Adam, *Dinler Tarihi*, Eskişehir 1999, s. 10.

⁹ Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, Konya 1990, s. 77; Mahmut Esad Seydişehir, *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1914, s. 3-9.

¹⁰ Şemseddin Günaltay, *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1922, s. 6-20.

Martin Luther'in XVI. Yüzyılda başlattığı Protestanlık hareketleri ile birlikte başlayan Dinler Tarihi çalışmaları, sömürgecilik hareketleri ile ivme kazanmıştır. Bunda sömürgeci faaliyetlerle paralel giden misyonerlik çalışmalarında tesiri çok olmuştur. Yeni keşfedilen ülkelerdeki etnik ve kültürel yapıyı incelemek için çok sayıda Antropolog ve Etnolog bu ülkelerde ilkel kabile ve toplulukları araştırmaya koyulmuşlardır¹¹.

Batıda söz konusu ilk araştırmaların yanı sıra ilmi olarak ilk Dinler Tarihi çalışmaları Max Müler ile başlamıştır. "Karşılaştırmalı Mitoloji" ve Dinlerin Esası ve Gelişmesine Dair Ders Notları" adlı eserleri Dinler tarihi araştırmalarının yolunu açmıştır. Bundan sonra Tiele, Tylor ve Sussaye gibi ilim adamları bu sahayı daha da ileri götürmüşlerdir. On dokuzuncu Yüzyılda diğer sosyal bilim dallarında olduğu gibi Dinler Tarihi çalışmaları da oldukça önemli adımların atıldığı bir saha olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim M. Eliade, Vander Leuw, R. Otto, Ernest Renan, Pettazoni ilmi çalışmaları ile bu ilim dalına büyük eserler kazandıran araştırmacılar olmuşlardır¹².

3-Osmanlı'da Dinler Tarihi Çalışmaları:

Osmanlı bilim dünyasında modern anlamda Dinler Tarihi çalışmaları XIX. Yüzyılın sonlarına doğru başladığını görmekteyiz. Bu konuda ilk çalışma olarak Şemseddin Sami'nin *Esatir* adlı eserini söyleyebiliriz. Bu dönemde Dinler Tarihi araştırmaları henüz tam olarak gelişmediği için eserde mitoloji ve dinin birbirine karıştırılması gibi yanlışlıklar gözlenmektedir¹³. Adı geçen eserden sonra Ahmet Mithat Efendi, Mehmet Esad, Mahmut Esad Seydişehir ve Mehmet Şemseddin'in (Günaltay) Tarih-i Edyân adlı eserleri Dinler Tarihi sahasında yazılan diğer eserler olmuşlardır. Bu eserlerin hemen hemen tamamı II. Meşrutiyet Döneminde yazılmış eserlerdir. Bu dönem gerek matbu eserlerin gerek gazete ve dergiciliğin ülkemizde en yaygın olduğu ilmi serbestinin bir hayli geniş olduğu dönemdir. Tercüme ve telif yüzlerce kitab Meşrutiyet döneminde basın hayatımızda yerini almıştır. Her ne kadar bu verimli dönem savaş ve siyasi buhranlar nedeniyle kısa sürmüş olsa da Cumhuriyet Dönemi'nin alt yapısını oluşturması bakımından önem taşımaktadır¹⁴.

Dinler Tarihi başlıklı müstakil eserler her ne kadar Osmanlının son yıllarında yazılmaya başlamış olsa da ders olarak okutulması biraz daha önceden başlamıştır. Nitekim

¹¹ Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev: Mehmet Aydın, Ankara 1990, s. 60-63.

¹² Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 62; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangı tan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 1999, s. 4.

¹³ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 28-30.

¹⁴ Refik Korkut, *Tanzimat, Birinci Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Basın*, İstanbul 1959, s. 21; Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını", TCTA, I, s. 68-75; Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", TCTA, S.112

Darulfünun'da (1874) Tarih-i Umûmî ve Esatiri'l-Evvelin adı altında, 1912'li yıllarda da medreselerde Tarih-i Edyân adı altında ders programlarında yer almıştır. Takib eden yıllarda İlahiyat Fakültelerinde ayrı bölüm olarak kurulmuş ve Dinler tarihi müstakil bir uzmanlık alanı olarak gelişmelerini sürdürmüştür¹⁵.

I. BÖLÜM

MEHMED ESAD'IN TAHLİLİ VE TENKİDİ TARİH-İ EDYÂN ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

Tahlili ve Tenkidi Târih-i Edyân

Birinci Cild

Eser:

Es'ad

A'yan-ı Tahrirat-ı Mümeyyizi

Medresetü'l-Vaizin Tarih-i İslâm ve Târih-i Edyân Müderrisi

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336

¹⁵ Hikmet Tanyu, "Türkiye' Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", AÜİFD, Ankara 1960, C.VIII, s. 112-114.

1-Mukaddime

Menşe’i Ulûmda gerek tarik-i tedrib (empirisme) tervic ve gerekse tarik-i fitrat (nativisme) kabul edilsin zihn-i beşer istihsal-ı ulûm için dört vasıttan müstağni değildir.

Müşahede (obvervation), tecrübe (experience), istikra ve ta’lil (induction), istintac ve tefri (deduction)

Müşahede ve tecrübe yalnız zaman-ı hal ile mukayyid bulunmak zaruri olmasına binaen (mazi) ancak hadisat-ı salifenin müşahedat ve tecarib-i maziyesini nakl ve tesbit edebilen vesait müftekar kalıyor. Bunu (tarih) tekeffül eder. Asr-ı hazırda tarik-i tedrib (empirisme) daha ziyade tervic edilmekte bulunuyor.

Fakat (tecrübe) ile (istikra) arasında zihn-i beşer için fazla bir hatve daha atılmak lüzum-i mübremi vardır. Çünkü tecrübe (hal)i tesbit ediyor. Bunun maziye ve müstakbele ta’mini illiyeti (causalite) temasil (ressemblance), etrad-ı tabiat (uniformite de la nature) mefhumlarının kabulüne mütevakkıftır.

Buna binaen zeka-ı beşer nüfuz-ı manevisi olan işbu mefhumların husulü için velev cüz’i olarak müdahalesi inkar edilemeyen hudus ve ferasetin (intuition) tecrübeye zımmi iktiza ediyor.

Şu suretle zam ve istiane yapıldıkça gerek istikranın ve gerekse istintacın kıymet-i ikaniyesi kalmayarak iştibaha mahal veriliyor. Ve hisbaniyeye (septicisme) ye yol açılıyor.

Hatta bazı ilm-i ruh erbabının havas-ı beşerde görmek istedikleri şübheye nazaran nefs-i mücerrebat-ı cüz’iyye bile (kat’iyet) ifade edememek lazım geliyor. Bütün hadisat-ı alemi ve ahkam ve kavanini yalnız tecrübe ile (istikra ve isbetente cısri tecrübe ile) halle kalkışmak külliyata yani kavanin-i ulûma karşı itikatsızlık (septicisme) tevellüd ettiği beşerin muhtaç olduğu bütün mesail ve metali de bu daireye (yani bizzat tecrübeye) sıkıştırmak zaruretinde bulunduruyor.

Binaenaleyh beşer, iykani (dogmatique) netayic elde edebilmek için tarik-i fitrat vecihle tecrübeden mukaddem mebadi-i hadisiyeye temessük etmese bile.

Müşahedat ve tecarübini istikra ve istintaca götürmek için hudus ve feraset (intuition)’dan dahi istiane mecburiyetindedir.

Mamafih bazı Târih-i Edyân müelliflerinde garib bir (mebde-i tenakuz)'na tesadüf ediliyor.

Bunlar bir cihetten tarik-i tedrib taraftarı görünmekle beraber diğer taraftan bu mesleği suistimal ediyorlar. Aynı zamanda felsefe-i tekamüle bir akide (dogma) olmak üzere bi'l-kabul bütün hadisat-ı tarihiyeyi bu mesleğe tefria çalışarak zayıf şübhelerle şununat-ı sabiteyi tay ve tehvin sevdasına düşüyorlar.

Halbuki ale'l-ıtlak beşeriyetin vicdanı ve efkar-ı beşeriyenin bugüne kadar kabul etmiş ve etmekte bulunmuş olduğu ahkam-ı hakayikı mahzan tecrübe-i ferdiye ve zamaniyeye tabi olamamaktan naşi tarh ve tenzil etmek ve bu babdaki mebadı ve avamil-i maneviyeyi inkar için hakayik-ı tarihiyeyi tahrife kadar ileri gitmek bi't-tabi hakikat namına şayan-ı tecvi olamaz.

Bir vech-i mesrud bir kısım Edyân müverrihleri mesleği suistimal ederek (Edyân) hakkında hükümlerini vermiş ve eşkal-ı muhtelif-i diniyeyi kemaldan noksana irca suretiyle bi't-tetkik mebadı-i Edyânı hiçe tenzil eylemiş ve tekamülât-ı diniyede en büyük amil tarihi olan vahy ve nübüvvet gibi bazı mebadıyı tetkikten bi-hasbe'l-meslek teami etmiş oldukları halde memleketimizde son zamanlarda tekevün eden Târih-i Edyân ihtiyacını tatmin için Avrupa'nın ancak bu tarzda yazılan asar-ı tercüme edilmekte iktifa olunuyor.

Hatta Avrupa mütefekkirlerinin de itirafı vecihle Edyân hakkında henüz icra edilmekte olan tahkikat-ı felsefiye ve tetkikat-ı ilmiye ve fenniye bu babda bir kanaat husulüne ve bir hüküm itasına medar olmaktan pek uzak ve pek nakısdır.

Bundan başka hak ve hakikatın daha bi-tarafane mütalaası için, Edyânın tetkikatında mesalik-i muhtelif-i ilmiye ve felsefiyenin nekat-ı nazarını da cem ve teşrih etmek bir vecibe bir farizadır.

Bu babda tarik-i tedribi (empirisme) ele alarak ilmin salifu'z-zikir dört tarik üzerinde yürüyebilmek için tecrübeleri şahsa değil milletlere ve kurunlara yani ferdin müşahadesine değil tarihin terakkimat-ı nakliyesine izafetle kabul etmek ve o nisabdaki kavanin-i ilmiye ve felsefiyeyi bu tecrübelerin muhassalasından çıkarabilmek suretiyle hareket edildiği takdirde istihsal olunacak malumatın bir kıymet-i hakikiyesi olabileceği vareste-i iştibahtır.

Bunun için Târih-i Edyân tetkikatında bi-tarafane olarak şuûnât-ı tarihiyeyi müşahade ve tecrübe derecesinde tesbite çalışmak ve mümkün mertebe ikanı veyahut ikane-i garib (zann-ı galib) netayic elde etmeğe çabalamak iktiza ediyor.

Edyân-ı muhtelifenin yegan yegan tetkikine mübaşeret etmezden evvel, tetkikat-ı atiyeyi teshil ve ihzar için ale'l-ıtlak Edyânın mesalik-i muhtelifeye göre mahiyet ve menşeleri evsaf ve derecat-ı muhtelifeleri hakkında bir mukaddime bir medhal yazılmak

herhalde mühim bir faide temin edebileceğinden işbu birinci cild, ol vecihle tarifât ve malumat-ı ibtidaiyeye tahsis edilmiş ve diğer tevarih-i Edyânda görülemeyen vehy ve nübüvvet gibi esasat ile mütefekkirin-i İslâmiyenin mevrus-ı asar olan hikemiyat ve mütaalâtı bilhassa ve fi'l-cümle mevki-i mübaseye vaz olunmuştur.

Henüz tensik ve ikmal edilememiş olan bir şube-i ilme dair yazılacak asarın hidmeti, ancak o şube-i ilmin tekmiline medar olmak üzere bir takım mübahis ve vesaiiki izhar eylemekten ibarettir.

2- Târih-i Edyânın Lüzum ve Fâidesi

Malumdur ki tarih-i umûmî beşeriyetin hadisat ve vekayiini tetkik eder. Ve bu vakayiden sebeplerine intikal etmek ister.

Bu sebepler ise ahlaki, dini, ilmi gibi esasata matufdur. Tetkikat-ı amika-i tarihiye gösteriyor ki hissiyat-ı diniye hayat-ı akvamın ve binaenaleyh tarihlerinin en mühim unsurlarını teşkil etmiştir. Vakayi-i tarihiyenin en büyüklerin en azimü't-tesiri olanları dini hareketlerdir denilebilir.

Kurun-ı mazbuta-i tarihiyede görülen ictimai ve siyasi kaffe-i teşkilatın fikr-i dini manzumeleriyle şedid alakaları mevcuttur. Hele Edyân-ı mükemmele de bu teşkilat münhasıran ahkam-ı diniyeye merbutdur.

En büyük mütefekkirlerin temsil ettiği vecihle tarihte yeni bir fikir dini daima yeni bir medeniyet doğurmuştur. İnsanlara saadete kavuşturucu bir halet-i ruhiye ibda eden dinler, bazı akvamda ittihad-ı efkar, ittihad-ı hissiyat, ittihad-ı menafî icat ederek tarihte bir çok harikalar, büyük devletler tesis etmişlerdir.

Yine azam-ı mütefekkirinin kabulü vechile akvamın siyasi, sınıai, edebi tarihleri, hep zade-i itikadatıdır.⁽¹⁶⁾

Bir kavmin itikadatında vukua gelen en küçük bir tebdil neticeten o kavmin hayatında müteselsil bir surü istihalatı, tebdilatı intac etmiştir.

Hayat-ı milelde, itikadat-ı ahirede kesb-i vusât etmiş ve akvamın terakkiyat-ı maneviye ve maddiyesini, fûnun ve sanayinin tevsiini tetkik eden tarih-i felsefe, tarih-i medeniyet, tarih-i alemde amil ve faal olan dinin müstakilen tedvin ve tatbiki bedih-i zaruridir.

Ulûm-u muhtelifale ale'l-umum, tarihten istiane ettikleri gibi ilm-i edyânda muhakemat istintacatında Târih-i Edyân mehz-ı ittihaz ve ona istinad edecektir. Mamafih, Târih-i Edyân,

¹⁶ Ruhu'l-Akvam: Kusta ve Löben

mevzuu itibariyle beşeriyetin en hassas noktasına, vicdanına, imanına temas ettiğinden ulûmu saire tarihleri gibi sükunetle ve bi-taraflıkla telakki edilememiş ve edilememekte bulunmuştur.

Münker-i Edyân olanlar bu tarihin tetkikatında akaid-i beşeriyenin tevherine müteveccih olan bir tarz-ı taharriye temayül ve (Târih-i Edyân), (ilm-i Edyân)a tahvil ettikleri gibi Avrupa'daki rüesa-i ruhaniyede bunların tekamül faraziyelerine endişeli nazarlar atfetmektedirler.

İslâm ise din-i hakdır. Binaenaleyh hakperest olmak daima hakkı mütalaaya, hakkı tervice ve batılı taziyfe çalışmak en büyük gayesidir.

Bu hasletle mütehallik olan insanlar, herhangi bir şeyin muhakemesinde sade hakikat muhabbeti ile meşbu olarak hareket ederler ki mantıken bi-zariflikte bundan ibarettir.

İşbu hareket-i ilmiyeye hakikat hissinden hariç kalan, menafî-i şahsiye ve hatta temayülât-ı ilmiye bile dahil olunca bi-taraflığa imkan kalmamış olur.

Binaenaleyh hubb-u hakikat-ı din ittihaz edemiyen kimselerin, ulûmun muhakematında bi-taraflık iddiaları daima şübhelidir ve daima imkansızdır.

Herhangi bir dinin körü körüne taraftarlığı ne kadar muzır iddia edilirse, dinsizlik taraftarlığı da

O derece medğul olmalıdır. Ve zeka-yı beşeri kuyud-u muzırradan tahlis etmek davası (Târih-i Edyân) için mebde ve medar olmamalıdır.

Bu mevzuun (ilm)i ile ⁽¹⁷⁾ asırlarca iştiğalden çekinmeyen İslâmın, yine bu mevzuun hadisatını tetkik ve tesbit demek olan (Târih-i Edyân) ile iştiğalinde tereddüt etmesi cay-ı münakaşa bile olamaz. ⁽¹⁸⁾

3-Târih-i Edyân'ın Mahiyet ve Gayesi

Târih-i Edyânın mevzuu, din namı verilen hadisat-ı beşeriyedir.⁽¹⁹⁾

Yani Târih-i Edyân, nev-i beşerde meşhud ve mervi olan eşkal-i muhtelif-i diniyenin mebadî-i mer'ilerini tahkik, menşelerini tetkik-i inkişafat ve tahavvülatını mütalaa ve münasebet ve müşareketlerini mukayese eder.

Târih-i Edyân ile iştiğal edecek olanlarda son derece bi-taraflık bu iştiğalin şerait-i esasiyesinden addolunmuştur. Zira bununla iştiğalden maksat Edyân-ı mevcudeyi kendi

¹⁷ Kütübü kelamiyye

¹⁸ Ulemay-ı Esraftan, Şehristanî'nin meşhur-u alem olan (milel ve nihâl) İbn-i Hazm'ın (fasl)'ı birer Târih-i Edyândır.

¹⁹ Târih-i Edyân, esasen bir tarih olmak hasebiyle vazifesi asıl tarihin vazifesine tecavüz etmeyerek hadisat-ı diniyeyi tetkik ve tesbit etmekten ibaret bu hadisatın mahiyet ve kavanininden ayrıca bahsetmek (ilm-i Edyân=ilm-i kelim) aittir.

dinine nazaran muhakeme etmek değildir. Halbuki umum-u beşeriyet vicdanen müsbet veya menfi suretde dinlerle behemehal alakadar bulduklarından tetkikat-ı vakayı mümkün mertebe bi- tarafane yürütebilmek için başlıca üç esas kabul ediliyor ki tetebbuat-ı vakıa bu üç nokta-i nazardan yürütülmektedir.

Birincisi (tarihi) olup bu nokta-i nazardan müverrih-i Edyân her dini yalnız kendi dairesi dahilinde tetkik edecek ve güya yalnız o dine mahsus bir akaid kitabı telif ediyormuş gibi davranacaklardır. Zaten tarih-i umûmînin şimdiye kadar Edyân ile suret-i iştigali dahi bundan ibaret olup şu kadar ki tarih-i umûmî bahs edeceği Edyânın bir çok cihetini mitolojya (esatir-i evvelin) ve arkeolojya (ilm-i asar-ı kadime) fenlerine terk ederek kendisi bir hülâsa-i ahval yaptığı halde Târih-i Edyân, o dine ait ne kadar malumat cem edebilecek ise cümlesini derc ile mezkur-u din hakkında (tarihi) nokta-i nazardan ala kadrü'l-imkan malumat-ı mükemmele verecektir.

İkincisi (kıyas) olup müverrih-i Edyân bu nokta-i nazardan dahi yeri geldikçe ve lüzumu görülünce dinleri birbiriyle mukayeseye girişecektir.

Bir dinde olan şeyler, diğer hangi dinlerde dahi mevcut olduğunu ve bu şeyleri hangi dinin hangisinden iktibas etmiş bulunduğunu mümkün mertebe taharri edecektir.

İşte Târih-i Edyân, asıl bu meselede tarih-i umûmîden ayrılmaktadır. Zira tarih-i umûmî ne kadar mufassal yazılırsa yazılsın Edyân kısmında bu mukayeseyi icraya kadar tevsi edemez.

Üçüncü nokta-i nazar ise (ruhi) olup bunda da müverrih her dinin kendi mümin ve mutekitleri üzerinde ne gibi te'sirat-ı ruhiye hasıl etmiş olduğunu araştıracaktır.

Müverrihin bu hususta vazifesi milletlerin ahval-i ruhiyeleri üzerinde dinlerin ne gibi te'sirat göstermiş, ahkam-ı diniyenin sunuf-ı muhtelif ve efkar-ı mütafevete aralarında nasıl anlaşılmiş ve her dinin kendi hükmü altına aldığı akvamın ahlak ve mutekidat-ı kadimesinden hangilerini tadil ve hangilerini ilga ederek yerlerine neler ikame eylemiş olduğunu tetkik etmektir.

Malumdur ki, Edyân-ı hakikiye, beşeriyet için gaye-i kemal halindedir. Ahkam-ı Diniye'nin kaffesi bütün sunuf-ı ictimaiyeye taalluk etmez. Şamil olmaz.

Bir de bazı dinlerin mutekidatı ve ahkamı sade ve basit olmasına mukabil bazı Edyânınki de muğlak, meçhul ve mütenakız bulunur. Bundan başka dinlerden bir kısmı saliklerini doğrudan doğruya mabudları huzuruna sevk ettiği halde bir kısmı da mesela Katolik dini gibi mabud ve ibad arasına heyet-i ruhbaniyeye mesellu vasıtalar vaz eder. Birincisinde mutekidatın basit ve makul kalmasına karşı ikinci kısımda esrar-ı diniye çoğalır.

Binaenaleyh bir din ile mütediyyin olanların ahval-ı ruhiye-i ictimaiyeleri üzerinde o dinin bi'l-vasıta ve bila vasıta tesirat-ı mutetalifesini şun suretle tahlil etmek iktiza eder.

Meselenin bu cihetini tarih-i umûmî dahi milletlerin ahval-ı ahlakiyeleri içinde mümkün mertebe basit ve temehhüd eyler.

4- Târih-i Edyân'ın Ulûm-u Saire ile Münasebeti

Târih-i Edyânın münasebeti olan ulûmun birincisi (Tarih-i umûmî) ikincisi (Coğrafya) olup bunların mutaallakından olan (Etnolojya- İlmi'l-Akvam) ve (Arkeolojya- İlmi-ü Asar-ı Kadime) ve (Filolojya- İlmi-ü Sine) dahi Târih-i Edyânın tetkikatında pek ziyade hizmet eden ulûmdandır.

Üçüncüsü hikmet, kimya, tarih-i tabii gibi (Ulûm-u Tabiiyye) dir ki akvam-ı ibtidaiyenin tevhiş ve taabbud ettikleri hayvanat ve mevad-ı muhtelifeyi izah ederler.

Dördüncüsü (İlm-i Heyet)dir.

Ümem-i maziyenin mutekadatında semavatın ve ecramin ehemmiyet-i mahsusaları mevcut olduğu gibi Edyân-ı Münzilede de semavata mütedair mesail ve hadisat mevcuttur.

Beşincisi (Felsefe) dir.

Mebahis-i mutekaddimededen de anlaşılacağı üzere hadisat-ı diniyeyi tasnif ve tavsif olan (Târih-i Edyân)ın tetkikati, mesalik-i felsefiyeye tevfiik ve takrib edilmektedir. Esasen din ile felsefe beyninde münasebet-i kaviyye mevcuttur.

Felsefenin mevzuu mavera-ı tabiatı tetkik etmek yani ilel ve mebadi-i ulayı taharri eylemektir. Dinlerde de en mühim esas, mebde-i ulayı daha doğrusu mebde ve meadı tahkik etmek olmasına nazaran ikisinin arasında mevzuen münasebet muhakkaktır. Ancak felsefe ile din arasında tarik-i tetebbu itibariyle esaslı bir fark vardır.

Felsefe, mevzularında (vücut)ı mantiki ve sırf akli olarak taharri ve tetebbü eder. İlmi- Edyân (ilm-i kelam) ise ukul-ı mümtazenin ukul-u mutedile fevkindeki irşadına da merbutiyetini muhafaza ederek kendisine mahsus olan nusus ve esasat ile felsefenin muhakeme ve muvazenesini temine çalışır. Yani tarik-i vahiy ile tarik-i felsefenin mevhubatını (les donnes) muvazene ile iştigal eder.

Lakin bu iştigal ve bu iktidar ancak hükm-i teşriiyesi mazbut ve müsellemler olan İslâm gibi ilmi ve hikemi Edyâna mahsus olup her din bu muvazeneyi temine muvaffak olmamıştır.

Velhasıl Târih-i Edyân, gerek mevzuunun ehemmiyeti ve gerekse münasebeti olan ve daha doğrusu mehzaz ve şarihleri bulunan ilimlerin ve vus'atı itibariyle ulûm-i aliyenin en mühimlerinden maduddur.

5- Dinin Tarifi

Târih-i Edyân erbabından bazıları⁽²⁰⁾ amik bir istidlal-ı felsefiye girişmeksizin dinin tarifine kalkışmak abes olduğunu ve bir tarih-i umûmî müellifinden efkar-ı felsefiyesini basit etmesi talep edilemeyeceğini beyan ediyorlar.

Filhakika tarihin cüz'î tetkikine giren bir çok akvamda diyanet namına mütalaa edilebilecek eşkal-i muhtelif-i diniyede ale'l-ıtlak ervaha ve bilhassa ervah-ı ecdada arz-ı hürmet etmek (Animizm) mevad-ı hayvaniye ve nebatiyeden ve hatta ecsam-ı hamideden hangisinde az çok bir hassa, bir keramet görülürse perestiş eylemek (Fetişizm) bazı hayvanat ve eşcara perestiş derecesinde irtibat hasıl etmek (Totemizm) esnam suretinde heyakil-i cesimeye ve tesavir halinde menkuşat-ı mestuhaya taabbud edilmek (İdolotri-Putperestlik) bir çok mabudlara tapınmak (Politeizm) bir vacibu'l-vücudu tanımak (Monoteizm) gibi tezahürat-ı müteaddide görülür.

Kezalik te'sirat-ı hariciyesi ve ahkam-ı mer'iyesi noktasından da akvam-ı ibtidaiye ve vahşiyede olduğu vecihle bir çok takayyudata (Tabulara) tabi olarak adeta memnuat şebekesi içinde esir kalmak derekesinden bi'l-İbtidar, Edyân-ı münzileden bilhassa İslâmda görüldüğü üzere ümmetlerin ihtiyacat-ı ruhiye, fikriye ve maneviyesini tatmin, içtimaiyatını mükemmelen taknin teşkilat-ı siyasilerini temin eden ahkam-ı celile ve makule ile gaye-i kemala vasıl olmak suretlerinde müessir-i muhtelif meşhut oluyor.

Bundan başka Târih-i Edyân'da (din) namıyla tetkik edilen işbu efkar ve hissiyatın mebadisi birçoklarında zunun ve hurafat zulmetlerine mustağrak kaldığı halde bir takımı da adalet-i mutlakadan mazhar-ı ilham olan ve şahsiyet-i tarihiyeleri müsbet bulunan erbab-ı hikmetin teşriine müstenit bulunuyor.

Binaberin mahiyeten ve vahşet ve medeniyet, cehalet ve marifet derecesinde mütebain aksamı ihtiva eden işbu hadisat-ı diniyeyi evsaf-ı kaşifesiyle bir tarife ithal etmek imkansızdır.

İslam'da akvam-ı cehilenin akaid-i batılasından sarf-ı nazar ve ihtiraz edile (Din insanları bizzati hayır (les biens en soi) lara bil-ihtiyar saik olan ahkam-ı ilahiyedir) diye tarif olunmuştur.⁽²¹⁾ Filoso (Kant)a göre (din) o emr-i ilahiyeye müstenid olmak üzere vezaiimizizin ihtisasatıdır.

²⁰ Şantepi Dö la Susayi

²¹ Ancak İslam'da din lafzı her dinde sabit kalan akaid-i esasiyeye matuf olup Edyân-ı muhtelifede tenevvu eden ahkam-ı teabbudeye ve içtimaiye hakkında şeriat tabiri şayidir.

(Taylor) umûmî bir tarif olmak üzere (din) (ruhani mevcudata itikattır) diyor. (Salamon Roynağ) eşkal-i muhtelif-i diniyede asıl müşterek olmak üzere tesbit ettiği memnuat ve mahzurat ile tahdit ederek (din) (kuvve-i beşeriyenin serbest-i istimaline mani olup “tabu” tesmiye edilen tekayyudat-ı mahsusanın heyet-i mecmuasıdır) diye tarif ediyor.

6- Tabu

Müverrihlerden bazıları Edyânda usul-i müşterek olarak (tabu)yu gösteriyorlar.

(Tabu) Polonezya lisanından alınmış bir kelimedir ki Cezayir-i mezkure sekinesi (tabu) hükmüne pek ziyade riayet ederler. Bu kelime (yasak) gibi bir manaya delalet ederse de bu yasağın zımında bir nailiyet dahi mevcuttur. Bazı şeyler (tabu) olunca memnudur. Onları yapmamalı onlardan tavakki etmeli onlara karşı perhizkarlık göstermelidir.

İşbu memnuiyetin muayyen bir cezası veyahut kuvve-i teyidesi mevcut değildir. Mesela bu ağaç (tabu)dur denildi mi o ağacı kesen adam çarpılır, olur bir musibete uğrar demektir.

Bazı şeyler ise bir sınıf halka veyahut bir şahsa mahsus olduğundan o şeyi yalnız onlar malik olmalıdır ki bu malikiyet onların (tabu)sudur. Yani imtiyazlıdır.

Mukaddesatın kaffesi tabudur.

Bu türlü (tabu)lar alel husus şimdiki Avustralya’lılar gibi en aşağı derecat-ı medeniyette bulunan akvam nezdinde pek kesretli ve şiddetlidir. Onlarda (Tabu)lar şifahi ananelerle intikal eder. Ve işbu vahşetin bütün malumatı bu (tabu)lardan müteşekkildir.

Afrika ve Amerika’nın bazı yerlerinde yine bu (tabu) kelimesi ile aynı hükümlerin mer’i oldukları görülmüştür.

Edyân müverrihlerinin en ziyade ehemmiyet verdikleri cihet şudur ki işbu (tabu) Beni İsrail’den binaen ile Madagaskar Adası ve Afrika-ı Vusta ve Amerika-i Cenubi fetişlerine kadar taammüm etmiştir.

Çölde Beni İsrail tabir-i nakil çadırını yapmağa memur olduğu zaman birçok nefais-i eşyanın (tabu) edilmesini rabbü’l-isbat emreylemiştir.

Târih-i Edyân erbabından bazıları diyorlar ki “tabu” denilen takayyudat-ı mahsusanın menşei elbette mana-i hakikasınca makul değildir. Bunlar ya havfu herasin mevludi yahut vekayi-i hususiyeyi tamim etmenin ve eşyayı keyfi olarak yekdiğerine mukayese ve teşbihe eylemenin neticesidir. Zeka-ı beşerin tarih-i terakkiyatı sıfat-ı mümezziyesi (illet-i makuleye müstenid olmamak) olan (tabu)dan esbab-ı mucibeye müstenid-i müdelle ve makul memnuiyete tahvil ve inkılaptan ibarettir.

Edyân dahi bir takım takayyudat-ı mahsusenin yani “tabu”ların mecmuudur.

Mezahib-i muhtelifenin kanunlarını “mukaddes” “gayr-i mukaddes” hükümleri, eşya ve e’alden bazılarının mecaz ve bazılarının memnu olması fikirlerini icat eden hep “tabu”ların tesiridir. Tevrat’ta bulunan evamir-i aşere dahi kadim bir “tabu” düsturunun tadilatından ibarettir. Akvam-ı ibtidaiyye ve vahşiye el-yevm adeta bir “tabu” şebekesi içinde esir olarak kalmış olup milel-i mütemeddine arasında “tabu”lar hususunda tedrici bir istifa husule gelmiştir.

Menfaat-i umûmîye fikri uzun müddet tecrübelerle onları nazar-ı tetkikten emrar eylemiş ve menfaat-ı içtimaiyesi bit-tecrübe sabit olanlar, bazen merasim ve adet şeklinde bazen de ahkam-ı ahlakiye ve kavanin-i medeniye tarzında devam etmiştir. Bunlar bir kere la-ruhani şekle girdikten sonra işbu medeniyette devama istihkak kesbetmişlerdir.

Menfaat-ı ictimaiyesi sabit olmayan “tabu”lar ise ya bi’l-küllîye feramüş edilmiş veya zünun-u hasise halinde devam eylemiştir.

Bütün fertlerde, cemiyetlerde, milletlerde mahsus olan nüfüu galibi hasebiyle bazı mütefekkirinin “sultanı azam” unvanını verdikleri “vehm”in aktar-ı muhtelifi-i alemde yekdiğerine mümâsil kanaatler, hükümler, hadiseler vücuda getirmiş olması gayr-i kabil inkar olmakla beraber salifü’z-zikr iddiada azim bir ifrat mevcuttur.

Malum olduğu üzere adyan-ı münzilenin zünun-u batıladan pek mütemayiz olduğunu üç mühimme-i esasiye vardır ki birincisi rabbü’l-alemini tevhid ve tenzihi ihtiva eden mutekidat, ikincisi ala sebili’t-tazim ifa edilen taabbudat üçüncüsü tekamül-ü akli ve medeniye ihzar eyleyen içtimaiyattır.

Adi ve ibtidai olan eşkal-i diniyede gayr-i makul, gayr-i muntazam, gayr-i mukannen olan tevhumatın asr-ı hazırdaki tekamül-ü felsefiye nazır olan hakayık-ı esasiye idrakatine ve milel-i mütemeddine içtimaiyatına tedrici bir istifa ile tahvil ve inkılap etmiş bulunması hakayık-ı tarihiyeyi tahrif eden bir davadır.

Tevhimatın mevludi sayılan memnuatın (tabu) Edyân-ı münzilede hikmet-i teşriyaları meşkut veya mezkur olan mahzurata, müşabihati, musavatı, muhazatı pek tabii ve hatta zaruridir. İçtimai yaşamak cebellut ve zarurâtında olan insanın vezâif-i takayyudatı gerek kavanin-i ilahiye ile şuuri olsun ve gerekse kavanin-i tabiiye ve içtimaiye taht-ı tazyikinde ıztırari ve la-şuuri bulunsun aynı istikamete müteveccihdir.

Kaldı ki muhakkiren Mısır’dan kaçan Beni israil’in nail olduğu avamir-i aşare otuz kırk asırdan sonra bugünkü kemalat-ı medeniye ihtiva eden alem-i medeniyetin rağbet ve mirat ettiği hakayık-ı esasiye ve desatir-i içtimaiyeyi ihtiva ediyor ki işbu evamir-i aşerenin müdellil ve müeyyed memnuiyeti muntazamanın bulunmasına rağmen kadim ve gayr-i makul bir “tabu” düsturunun tadilatından ibarettir diye hüküm edilmesi bil-vücut şayan-ı temildir.

Din-i İslâm'a gelince en neziye hakayık-ı esasiyeni ihtiva eden mütekidatı bütün müverrihler nezdinde müsellemler olduğu vecihle, en münessi en mühemmil bir kavim içinde birdenbire doğmuş ve ahkam-ı şer'iyesinin hadisat-ı hayatiyeye ve hükm-ü teşriiyeye müterafikan verudi mazbut ve mütevatir bulunmuş olduğu halde bu mezheb-i aziminde esaseten gayr-i müteşabih, gayr-i mütecanis "tabu"ların eseri addedilmesi hikmet-i tarih nazarında bir muvazenesizlikten başka bir şey olamaz.

Mamafih (animizm) hakkında serdedilen müddaiyat ve tafsilat bunun bir din olmasına değil belki menşe-i Edyân denilmesine müsaittir. Zaten saf bir ruhilik bir din-i müstakil olarak görülmemiştir.

(Şantepi De Lasusay) diyor ki "ruhilik" bir şekl-i dini olmaktan ziyade bir nazariye-i felsefiyedir. Lakin birçok muamelat ve tezahürat-ı diniye ile pek sıkı bir surette merbuttur. Bilcümle Edyân'da ve alehusus ahkam-ı ibtidaiye nezdinde mühim bir mevki vardır. Ruhilik muamelat-ı sihiye ile de karışarak efkar ve edille-i maneviyeyi reddetmiştir. Bundan yalnız bir havf mevcut olup o da menafi-i şahsiyeyi ikaz etmektedir.

7- Fetişizm

(Fetiş) kelimesi garb-i Afrika ile ilk münasebet-i ticariyeye girişen Portekiz gemicileri tarafından o memleket zencilerinin perestiş ettikleri daş ve Kokoa/kakao gibi maddi şeylere verilen isimdir. El-yevm Târih-i Edyân ile iştigal edenler (fetiş) kelimesini (mutekidleri nezdinde şayan-ı taabbud görülen her nevi eşya) manasına istimal ederler.

Bazı mudakkikler (kahinlerin fuyuz-u kesire ile feyezanan ettikleri tıslımlardır) demişlerse de bu tıslımlarda fetiş addolunan eşya meyanında dahildir. Herhalde canlı cansız kendisinden feyz-i memul olan ve binaenaleyh mutekadları tarafından taabbud edilen şeylerin kaffesi (fetiş) ve bunlara taabbud eden adamları (fetişist) olup bu derke-i itikadiye de fetişizm denilir.

(Fetiş)ler (ilah) diye telakki olunmazlar. Binaenaleyh bizzat mabud ve mescud dahi değillerdir. Zaten fetişistlerin ekserisi nezdinde (ilah) ve (ilahe) namıyla bir zat veyahut zevat-ı muteadde taayyun dahi etmemiştir.

Ona bedel (ruhlar) vardır. (Fetiş)in ehemmiyeti de onda hulul veya tecessüt ettiği farz olunan ruhdan ileri gelir. Bu sebeple (fetişizm) içinde (Animizm) bulunduğu hükmleniyor. Şöyle ki (fetişizm) ile mütedeyyin olan kabail ve haşiyenin adeta kaffesi nezdinde (Animizm)in mevcudiyeti bedahaten görülüyor. oNlarca bütün camedat-ı hasisenin bile tecelligah-ı ervah olduğuna itikat olunur.

Mamafih bu tecelli-i itikadı ussay-ı dine ait olup avam-ı nas doğrudan doğruya fetişlere arz-ı ubudiyet idiler. Zamanımızda tatbi edilen yüzlerle (fetiş) akvamın ve bilhassa Afrika-i cenubi ve vustada kain havatantuların kaferlerin ve bu şamanların ahvali bu merkezdedir.

Târih-i Edyân erbabı diyorlar ki fetişizm, (Animizm-ruhilik)in en yakın akrabası ve onun mevludi olup ehemmiyetsiz mevad hakkında mübalağalı bir takdir hissetmekten ve bu mevadı, insan gibi hassas ve sahib-i irada olarak tasavvur eylemekten ve bu mevadın bir taabbud-u dini talep eylemelerine kanaat etmekten husule gelmiştir.

İbtidai insanlar, herşeyde hatta en değersiz bir böcekte bile anlaşılmaz bir kudret-i harikulade tasavvur ettikleri zaman bunlara da ayrı ayrı tapıyorlar. Faraza insanı bir kere sokmakla tesmim edip beş dakika zarfında öldüren bir zehirli örümcek bir vahşi nazarında esrareniz bir kuvvet-i kahireyi temsil ettiği için mabud oluyor. O böceği avlamakla tağdi eden bir ehemmiyetsiz kuşçağz dahi ibadete şayan görülüp mabudlar sırasına geçiyor ki (fetişizm) dedikleri derke-i itikadiye işte budur.

Fetişizm tabiri münhasıran muamelat-ı sihiye ile ihtilat eden ibadetlere itlak olunuyor. Ve (kehanet)in mebd-i ve icra-i faaliyeti de budur. İtikadi de meşhud oluyor.

Bu ahkamda ğalat-ı hasiye imraz-ı asabiye cinnet, sara vesair nevrular, esbab-ı marazın gizli kalmasından görülememesinden naaşi ruhlara cinlere isnat olunuyor.

Bu itikattan dahi sihirbazlık, üfürükçülük, bakıcılık, cincilik gibi garip meslekler ve mechaleler tevellüd ediyor. Bunların cümlesini Spenser (Fetişizm) itikadiyle alakadar görüyor. Ve onun evamından add ediniyor. Mudakkik (Soltec)in yazdığına göre (Fetiş)lerde asarını gösteren fuyuz onların kendi faaliyet-i hayatiyeleri esiri olarak itikat olunuyor. Her şey canlı olduğu gibi (fetiş)lerde canlı ise de gerek insan ve gerekse sair mevcudat yalnız bir ruh ile canlı olmayıp ervah-ı kesireye mazhar oldukları gibi bir takım kuvve-i faale de fetişlere hulul ederek onlardaki asar-ı faaliyeti ika eyliyorlar.

(Fetiş)lerin miktarı la-yuad olup vela yuhassardır. Birçok kabail-i vahşiye indinde mesela bir kaya parçası, bir nev-i ağaç, bir böcek, bir garip hayvan mübeccel tutulur. Hemen herkesin kendi şahsına mahsus bir (fetiş)i olur. Bir aile için, bir köy için, bir kabile veya hükümet için müstakil (fetiş)ler bulunur.

Bazı (fetiş)ler daimi olup bazı kere zuhurat nevinden dahi muvakkat (fetiş)ler keşf ediliyor ki bir maksad-ı mahsus ve yeganeden dolayı muvakkaten yani o maksudun husulüne değin ona taabbud olunur. Şu suretten ibaret olan (fetişizm) (putperestlik)in en adi derekesi addolunur. Bu nokta-i nazardan (fetiş)ler (esnam) demektir. (Fetiş)lere (ruh)lar hulul etmesine bedel (sanem)lere (ilah)lar hulul ediyor.

Şu fark ile ki fetişlerin en çoğu şurada burada rastgele bulunmuş ham eşyadan ibaret olduğu halde putlar ve sanemler, insan ile işlenmiş ve birer şekil-i mahsusa sokulmuş suretlerdir. Üzerinde insan ile biraz işleyecek olsa velev ki kaba olsun sanem olabilecek (fetiş)ler olduğu gibi bazı kabail nezdinde böyle az çok işlenmiş sanem addedilmeğe takrib edilmiş (fetiş)ler dahi vardır.

Fakat şu cihet nazar-ı dikkate alınmalıdır ki (fetiş devr-i itikadi)si ve daha doğrusu bu fetişler yalnız nazar-ı dikkate celb eden mevad-ı hasiseye maksur olup ecram-ı semaviyeye kadar ila edilmemiş ve fetişistler nezdinde sanat-ı kitabattan eser görülmemiştir.

Usul-u safi (animizm) den başlayarak edvar-ı tekamülünü bil-ittimam putperestliğe kadar varan (fetişizm) derke-i itikadiyesi el-yevm yeryüzünde sakin olan nüfus-ı mevcuda-i beşerin yüzde onaltısı kadar bir nisbet azimesini ihtiva ediyor ki İslâmiyet ancak yüzde on ve museviyet yüzde yirmi nisbetinde kalıyorlar. Mahaza bu büyük kemmiyet bir mezheb-i mahsusun kalan nur-ı irfan ve ikandan mahrum olan kısım-i beşeriyetin yekünüdür.

8- Totemizm (Tetenisme)

(Totem-Totem) Bazı akvam-ı vahşiye nezdinde kabilenin, ırkın (ceddi) (pancetre) olarak telakki olunan ve bu sıfatla takdis edilen hayvandır.

Totem, bazen bir rabıta-i diniye veya sihriye ile kabileyeye (zümre-Klan)ye merbut addedilen bir kısım eşya-i maddiye veya nebatat dahi olabilir.

İtikad-ı vahşiyenin bu türüsüne totemizm denilir.

Totem teşkilat-ı tavsii-i tam halinde ancak Şimali Amerika ile Avustralya da müşahede edilmektedir. Daha nakıs bir şekli Panama Berzahı'nda ve Vusta Brezilya da ve Afrika zencilerinde mevcuttur. Hindistan'ın "Ural-u Altaik" ırkından olan sekinesi ile Yakutlar ve Altay akvam-ı totemi zümre (Clan)lere munkasımdır.

Bazı mudakkikler Mısır-ı Kadimde ve Ümem-i Samiye de totem teşkilatına müşabih bir takım teşkilatın bulunmasını zan etmekte ve Kadim Yunan, İtalya, Galya ahalsinin dinleri hep totemizm ile meşbu olduğunu dermeyer eylemektedir.

(Totem)ler, akvam-ı mefkure beyninde istihale denilen (Metamorphose) efsanelerin menşesinde mündemiçtir. (Totem) ile (Fetiş) arasında iki cihetle fark vardır. Evvelen totem ism-i cinsdir. (Klan)ın kendisine hami, ced ve alamet olmak üzere tanıdığı bir nevi hayvan veya nebatı ve pek nadir olarak bir nevi madeni ifade eder. Fetiş ise ism-i hasdır. Yalnız muayyen bir ferdi irae eder.

Saniyen totem, yalnız merbut bulunduğu zümre efradı nazarında muhteremdir. Fetiş ise kendisine ibadet etmeyen kimseler nazarında da mukaddestir.

Kezalik totemizm ile (ibadet-i ecdat) ve bilhassa (İbadet-i hayvan) arasında da fark vardır. Gerçi bazı kabileler (totem)lerine ibadet ederlerse de her yerde (totem)e ibadet olunmaz. Bilakis totem fikri bulunmayan bir takım kabileler bazı hayvanata ibadet ederler ki bu kabileler kendilerini bir rabita-i nisbiye ile o hayvanata mensup addetmemişlerdir.

Binaenaleyh herhangi bir nev-i hayvan ve nebat için bir yerde görülen eser-i ihtiramdan orada totemizmin vücud-u istihracı olunamaz.

(Totem) ile zümre (Clan) efradı beyindeki münasebet pek muhtelif olup birçok zümrelerde akraba gibi gözetilmekte ve (totem)lerden de o yolda hizmete intizar edilmekte ve bazen (totem)lere kurbanlar takdim ve dini ziyafetler keşide edildikten sonra mukaddes hayvan kesilmekte ve lazım-i menasık-ı diniye ile tenavül olunmakta ve bu hayvanlarla tefaal olunmakta bulunuyor.

Bir çok yerlerde zümre efradı (totem)lerine benzemek için onun resmini bedenlerine dövdürüyorlar merasim-i mezhebiye de derisini telbis ederler. Hayvanın bazı azasını üzerlerinde taşırlar raks vesaire gibi merasimde bu hayvanın hareketini taklit eylerler. Ve resmini kayak ve silah gibi şeylerin üzerlerine teressüm ettirirler.

(Totem), (Tabu)dur. Kaide-i umûmîye olmak üzere bir toteme, zümre efradı için totemlerinin etini yemek şiddetle memnudur. Yalnız merasim-i diniyenin zaman icrası müstesnadır. Totem hayvanı öldürmek, tahkir etmek, ona fenalık yapmak hatta bazen ona temas etmek veya bakmak bile gayr-i caizdir. Bu memnuiyet nebati totemler hakkında da caridir. Totem ağacın gölgesinde oturmak odununu yakmak memnudur.

Târih-i Edyân erbabı diyorlar ki totemizm'in menşei (Animizm)dir. (Totemizm)de onun kadar eski olup akvam-ı kadimenin kaffesinde birer nebze-i müşahade edilmektedir. (Animizm) itikadı (intikal-i ervah)a ve (Tenasüh)e kadar vardıktan sonra totemizm dahi edvar-ı tekamülüne girmiştir.

Yalnız intikal-i ervah akidesinin (totemizm)e yol açmış olması biraz şayan-ı istiğrab görülerek bunun suret-i neşeti hakkında ecdad-ı kadimeye hayvanat isimleri verilmesinden zuhur etmek veya fevka't-tabia bir kötü haiz zan olunan hayvan ile sarih veya zımni bir mukaveleye matuf bulunmak veyahut mubadele-i ervah ile veya muamele-i sihriye ile bir irtibat tesisine müstenit bulunmak gibi bir takım faraziyeler yürütülmektedir.

Bazı mudakkikler, totemizmin menşe-i insanın sevk-i tabii ictimaisi olduğunu ve zümre-i içtimaiyesini çoğaltmak meyl-i tabiisinde bulunduğunu ve ibtidai insanın (animizm) tuhmaniyle hayvanat ve nebatatı da daire-i münasebetine idhal ettiğini ve bir zümre-i efradı yekdiğerini esirgedikleri gibi (totem)inde aynı takayyudata rabt edildiğini farz etmektedirler.

Totemizmin asar-ı bakiyesini tetkik edenleri avam edebiyatında, masallarda, (Tevrat)da hayvanatın sevilmesini ve incillerde de Suriye tayr-ı mukaddesi olan gögercinin vadi-i şeriada mühim bir mevki işgal eylemesi totemizm bekayası addettikleri gibi Hristiyanlardaki komuniyun (ev-haristi⁽²²⁾) aşairü'l-bani) ayinini dahi vahşi ve totemi zümrelerde iktisab-ı kuvvet ve kudsiyet için (totem)in tenavül olunması tarzında kutsi bir vücudun tenavülüyle iktisab-ı kutsiyet gibi kadim bir itikad-ı batılın bakiyesi saymaktadırlar.

Musevilerde canavar hürmetin ve İsevilerde de vefat-ı mesih haftasında et memnuiyetinin (totem) tabusuna mabude olduğunu ilave eylemektedirler.

9- Ruhiliğin Evsaf-ı Kaşifesi ve Menşe-i Edyân Olması

(Animizm, Fetişizm, Totemizm) gibi ruhilik derkat-ı itikadiyesinde hayat-ı tarihiyesi tetkik ve tahayyül olunan (insan-ı vahşi)nin nazarında (Hadisat-ı alem)in hiçbir rabıtası (lien) hiçbir kanunu hiçbir edratı yoktur.

(Kaide ve Etrak) mefhumu bile onun mefkuresinden pek uzaktır.

İlel ve esbab-ı tabiiye (Causalite) ona göre nihayet-i hevesler, hırslar, meşkül şeylerdir.

Kainat (Punivers) (insan-ı vahşi) önünde bütün aksamıyla müttehî, mürtebit bir vahdet göstermiyor. Belki birtakım şahsiyetlerin, ruhların, kim bilir hangisi aliye edinceye kadar devam edecek olan, muhasamatına bir muarreke cir ceddilgah halinde görünüyor.

Seviye-i idraki böyle bir derke-i sefile de olan (insan-ı vahşi)nin kuvve-i faale, ervah-ı muhtelifle ile münasebeti elbette olanlardan sakınmak onların hevesat-ı gayr-i materdesinden masun kalmağa uğraşmak tehlikelerini bertaraf etmeğe veyahut rızalarını elde eylemeğe çalışmak dairesine münhasır kalıyor. Nazarında bir mecmua-i hilkatî, bir kitle-i tabiat yok kavanin-i tabiye yok, kainat yok, halık-ı kainat yok bittabi mebdei yok, mead yok. Bütün endişesi idame-i hayatına dair olan bütün etvar ve evda-i müdafa-i hayatına mütedair bulunan bu iptidai insanların hadisat-ı ruhiyesi ve hareket-ı zahiriyesi ancak akl-ı beşerin vadi-i hayrette derya-ı defalette nihayetsiz çırpınmalarından başka bir şey değildi.

Binaberin bunları (Animizm, Fetişizm, Totemizm) şekillerinden tasvire ve bilhassa tahdide uğraşmak hakayık-ı hariciyeye eşkal-i vücudiye vermek yani eşkal-i diniyeyi had etmek demektir.

Bilhassa ilel ve mebadi-i ulayı (ed des principes premieres les causes)yı taharri eden ve cemiyet-i beşeriye menafi-i umûmîye desatirini muhtevi bulunan (kevni) ve (içtimai)

²² Katolik akaid-i esasiyesine göre Hazreti İsa'nın lahm ve demine/kan takdis edilip Hristiyanların mabuda yedikleri (şaraba batırılmış ekmek)

Edyân-ı malumenin hadisatı arasında bir münasebet menşei bulmak zaruri olursa o da ancak (iptida-i insan)ın mukadderatına hakim olan kuvvetleri araştırması ve bunlara serferu etmesi noktasından ibaret kalır.

Kaldı ki bugün bile umum-i beşeriyet seviye-i medeniye ve irfaniyeleri itibariyle derecat-ı muhtelif ve bi-nihaye de bulunuyor.

Şahsiyet-i beşeriye ezmine-i kable't-tarihiyeden bilip bil-iptidan asrımıza kadar terakki etmekte bulunmuş olması manasına bir kaide-i umûmîye değildir. Beşeriyetin mühim bir kısmı bugün bile vahşet ve bedavat halinde bulunuyor.

Tarihte bir çok milletler tekamül etmiş, diğer bir çok milletlerde bu tekamülü tedriciyeyi evvelkilerin zevaline ve fenasına mukabil devam ettirmiştir. Halbuki her milletin derevat-ı tekamülünde umum efradına teşmil edilemez.

Bugün en mütemeddin bir milletin bile iptidai insanlara yakın birçok efradı, yüzde, binde, nihayet on binde olmak üzere bir nisbet-i makule dairesinde yine mevcuttur. Azim miktarda tedahüller vukuunu inkar etmek abestir. Fakat bunları yekdiğerine mebbe ve münteha addetmek ve birbirine bila tereddüt rabt eylemek için ol bavel-i Edyân-ı münzileyi hiç mertebesinde telakki etmek ve zeka-ı beşeri kayud-ı mazarradan tahlis eylemek esası kabul edilmelidir.

Yoksa tarihin cereyan-ı umûmîyesi arasında beşeriyeti, herhangi bir ırkın mustahsar olan tekamülü fevkinde (ve bittabi istidadı nispetinde) yüksek bir medeniyete birdenbire isal eden ve tekamül tedrici kanuniyi gark ve tadil eyleyen Edyân-ı münzilenin hususiyet-i tarihiyeleri olup olmadığını da (Târih-i Edyân)ın tahlil ve tenkidine arz etmelidir ki bu babda essuleas olan bi-taraflığa mirat edilmiş olsun.

Yani (din)in daha doğrusu hadisat-ı muhtelif-i diniyenin sevk-i tabiiye merbut bazı tezahürat-ı evveliyeleri tetkik edildiği gibi tarih-i alemde birer medeniyet-i cedide ilad eden Edyân-ı malumeninde beşeriyetin sevk-i tabiiyesi ve tekamül-ü itikadisi üzerindeki kudret-i inkılabiyesi bilhassa ve müstakilen tamik edilmek ve Târih-i Edyân da amil görülen bu iki unsur arasında bir vahdet, bir merbudiyyet iddiası için edille-i kafiyyeye istinat edilmek lazım gelir.

10- Taaddud-i İlah ve Hilkat-ı Kainat

Hikmet-i tarihin bir mütearife-i esasiyedir ki beşeriyet daima terakki, daima tekamül etmiştir. Bütün terakkiye-i medeniyesi de taharri-i hakayık-ı hissi ile mecbul olan hayat-ı zihniye ve fikriyesinden inkişaf eylemiştir.

Külliyat-ı ihata ve idrak derecesine yükselen beşeriyeti (kainat-Univers) bir mecmua-i ahenkdar olarak temyiz eylemiş ve bittabi muamma-i hilkatı ve kainata hakim olan ulvi kudreti tayine çalışmıştır.

Kainatın teşkilini bekasını ve devamını tesadüfe atfeden bir zümre-i beşeriyet her zaman mevcut olmuşsa da vicdan-ı beşer bu kainatın mebdini la-kayd-ı ama bir tesadüfe isnat etmekten ziyade sahib-i irade müdrik bir kudrete atfetmek hususuna daha çok meyyal bulunmuştur. Pek tabiidir ki insan ne kadar çok bilir ve ne kadar doğru bilir ise o kadar da doğru düşünebilir. Tabiatın kanunları hakkında hiçbir vukufa malik olmayan beşeriyet-i iptidaiyeden beklenenecek şey tabiatın tek mil amillerini, kuvvetlerini birer şekilde (ilah) farz ederek onlara itikat etmek ve bunların tıpkı kendisi gibi zeki ve irade ile muttasıf olduklarına kanaat eylemektir.

Muamma-i hilkatı hal etmekten aciz kalan beşeriyet mebadi-i ula hakkında da hayretlere müstağrak olmuştur.

Birçok sanemperest akvamın hilkat-i alem (Kozmogonya) hakkındaki fikirleri tetkik edilince görülüyor ki bazıları cihanın ilk hali bi-payan bir deniz iken toprakların bir köpük suretinde yaratılmış olduğuna bazıları öyle bir denizin içine azim bir kuşun (dünya)yı yumurtladığına ve bazıları da insanların bir tarlaya tohum ekilir gibi ilah-ı azam tarafından ruy-i arza serpilmiş bulunduğunu kail oluyorlar ki bu akvam arasında mevcut olan bu kabil hurufatın tadatı kabil değildir.

Bunların kudret-i fatıra hakkındaki hayretleri de bu nisbettedir. Mesela Ğulular da suyun ve ateşin kainette nöbet nöbet hakim olduğuna ve Hindistan da her ziya neşreden şey bir (Allah) bulunduğuna ve bir çok akvam-ı maziye de dahi semavi mevcutların mukadderat-ı insaniye üzerinde ibare ve himaye gibi bazı kuvvetleri cari eydügüne itikat edilmiştir. Ziya ve zulmet, muhabbet ve nefret, hayat ve memat, hayır ve şer nefi ve zaruri gibi muhtelif ve müttedat-ı hadisat ve müessirat karşısında kalan ve avamil-i hilkatın medbe-i evvelini bulabilmek için nur-i marifetten ve rüşd-ü hidayetinden mahrum bulunan beşeriyet-i iptidaiyenin bir kısmı da (Taaddud-i ilah –Polytheisme) ve (ibadat-ı ecsam –Paganisme) mertebe-i itikadiyesinde görülmüştür. Eşrak denilen işbu taaddud-i ilah devrinde semaperestlik, insanperestlik, esnamperestlik gibi eşkal-i muhtelif müşahade olunur.

11- Semaperestlik

Alem-i beşeriyete ait olan ahval-ı hadisatın alem-i ulvi ve semaviyede ki mevcudata ve harekata merbut ve tabi olduğu kanaat-ı fikriyesi semaperestliği intaç etmiştir ki bu akideye süluk eden akvamın ilm-i nücüm (Astrelogie) ile alakaları meşhud oluyor.

Keldaniler, Fenikeliler, Mısırlılar, Sabiiler bunlardandır. Bazı akvam (şems)i (ilah) ve kameri (ilahe) ve seyyareleri de aile-i ilahiye addettiler. Arab-ı cahiliyedeki Abdu'ş-Şems isimleri bu kabildendir. Moğollarda tanğ kelimesi hem sema hem de (ilah) manasına ifade etmektedir.

Bazı akvamda uluhiyet-i şemsin kendisinden tefrik ederek şemsi ilah-ı ekbere makam ittihaz eylediler. Fikr-i eflak ve semanın tekamül ettiği akvamda miktarları la-yuid vela yuğsa olan (ilah) ve (ilahe)ler bu göklerin tabakatına birleştirilerek bazıları nezdinde de bu sekine-i sema ile sekine-i zemin arasında münasebetler itikat edildi.

Moğollarda ve Okyanus Cezairinde (ilah) ve (ilahe)lere sekine-i sema denilirdi.

Bu akide yunan ve latin mitolojisine de geçerek rabbu'l-erbab Jupiterin mevludi olan (ilah) ve (ilahe)ler sekine-i sema suretinde gösterilmiştir.

(Şems)in (ilah) yahut (makarrı) olması fikri o kadar kuvvet buldu ve sema ile zemin arasındaki münasebete o kadar vusat verildi ki yeryüzünün zi-kudret hükümdarına (ibn-i şems) ata edildi.

Târih-i Edyân erbabından bazıları (ibnullah)ın (eb) ile birlikte semavatta sakin olmasına itikat edilmesini, işbu semaperestliğin akide-i nasraniyete girmiş bir şekli olmak üzere telakki ediyorlar.

12- İnsanperestlik

İnsanperestlik birincisi, insanı mabud ittihaz etmek ve ikincisi mabudu insanda tasavvur ve itikat eylemek suretiyle iki nevidir.

Evvela insanı mabut ittihaz eylemek azmine-i atikada, bir çok akvamda kötüler ile kuvvetleriyle ve zekalarıyla efrad-ı milletten pek yüksek olan ve dehaları ile akvamın taliini siyasetini medeniyetini ila eden bazı eşhasın umum tarafından mazhar-ı hayret ve tazim olarak alel tedric kendilerinde bir kudret-i rabbaniye itikat edilmiştir.

Hükümdarlarına hal hayatında veya mematında taabbud eden bir çok ümmetler görülmüştür.

Târih-i kadim Mısır firavunlarından ve Asur ve Keldani hükümdarlarından bazılarının dava-i rububiyete kıyam eylediklerini ve ahali tarafından taabbud edildiklerini hikaye ediyor.

Roma da Yuluyis Kaysere iptida “yarım mabut” denilmiş badehu büyük mabutlar sırasına geçmiştir. Münde Muharebesinden sonra Romalılar (Deus İnvincible) yani (na-mağlubullah)a mahsus olmak üzere bir mabet inşa ile içine Kayserin heykelini vaz ve ayrıca ayin ihdas etmişlerdir. İtikatsız bir mutegallib tanılan müşarünileyh şu suretle hal-i hayatında mabud ilan edildiği gibi hakika bir mecnun olan Roma İmparatoru Kaligula dahi kendisine bir

mabut gibi perestiş ettirmiştir.⁽²³⁾ “erbab-ı tetkikin kanaatine göre sanemperestlerin bazılarında mabutlarına verilen isimler o dinleri vaz etmiş olan bazı kahinlerin isimleri olup zaman geçtikçe kahinleri unutulmuş ve yazı ve kitabı bulunmadığından hakikat-ı ademiyele de gaib olarak bunlara murat-ı uluhiyet tayin edilivermiştir. Kitabetten mahrum olan en eski milletler için bu istidlale yol açan şey Hintliler ve Japonyalılar gibi kitap ve kitabet sahibi milletler nezdinde bile hem de bize beş altı asır kadar yakın zamanlarda adi bir adamın bir mabud derecesine vardırılmış olduğunu görmektedir.

En eski zamanların Jüpiterleri filanları da (Klan) birer din vasıfı iken murur-u zaman ile mertebe-i uluhiyette telakki olunduklarını istidlal eden erbab-ı tetkikin hükümleri ret olunamıyor. Hele Hazreti İsa'nın telihi meselesi asırlarca müddet-i menafizih olduğu için kıyamete kadar unutulamayacak ahvaldendir.

Saniyen mabud-i şekl-i insanda tasavvur ve itikat eylemek (Anthropomorphisme) yahut kuvve-i tabiiyeyi teşhis ve teliye etmek (Divini serel perssonnifier les forcee de la Nature)

Bu da kudret-i fatireye insana müşabih bir cismaniyet atfetmek temayülât-ı beşeriye (Passion)yi izafe eylemek itikadıdır ki akvam-ı kadimenin ekserisi bu itikat ile aludedir.

Târih-i Edyân erbabından bazıları diyorlar ki (animizm) devri bir hayli tekamül ettikten sonra sembolizm (symbolisme) şekline girmiş ve devr-i esatir (periode mythologique)i vücuda getirmiştir.⁽²⁴⁾ Bu devirde insanlar, avamil ve kuvve-i tabiiyeyi şahsiyetle temsil ediyorlar.

Mesela (aks-ı seda) (firtına) (aşk) (akl) (hüsn) (harb) (bereket) ilh... hep insan şeklinde temsil ediliyor. Ve mertebelerine göre mazhar-ı riayet ve şayeste-i ibadet oluyor.

Mısırlılar, Asuriler, Keldaniler, Yunaniler, Romalılar bu devr-i itikatın pek vazih mesellerini göstermişlerdir. Bilhassa Yunan esatirinde mabutlar insan oldukları için mabude valideleri, mabut kardaşları ve birer tarihleri görülmüştür ki mabutların şu silsile-i insabına (seuğuni) denilir.

Târih-i Edyân'da (Antropomorfizm-Müşebbihe ve Mücessime) tabirlerinin pek büyük bir ehemmiyeti vardır. Avrupa mütefekkirlerinden bir çokları iddia ediyorlar ki akaid-i diniyenin mertebe-i kemali antropomorfizmden derece-i tebaad ile mütenasiptir.⁽²⁵⁾ “⁽²⁶⁾

²³ İfadat-ı atıye (Târih-i Edyân-Mithat efendi)den alınmıştır.

²⁴ Avrupa uleması (Antropomorfizm) devr-i itikadisinin bir medeniyet vesine (Civilisation paganiste) vücuda getirdiğini bu sanayi-i nefisenin antropomorfizm ile sıkı esasi ve tarihi bir münasebeti olduğunu beyan ediyorlar.

²⁵ Mamafih tenziye-i halikte aksay-i kemal olan din-i İslâm Kur'an-ı Kerim'in ahadis-i şerifenin delaleti vechiyle işbu tenzihi (leyse kemislihi şeyun) ve (subhan) ile tespit etmiş ve madumun tahayyülü raddesine varan (tatil ve muattala) derekesine düşmekten de ihtiraz eylemiştir. Hulasa İslam (beyne't-tatil el-temsil)dir

ilahiyatta ika ettiği mesail-i muhtelifle ile bir kat daha ehemmiyetini artırmış olan bu akide-i sağirenin yalnız din-i İslâm tarihi ile değil her dinin tarih-i tekamülü ile sıkı sıkıya alakası vardır. Mesela Hıristiyanlıkta dahi müşebbihe ve mücessime fırkaları peyda olmuştur. Hıristiyan dininin tarih-i tekamülünde galat-ı mücessime Andiyen (Andians) dedikleri fırka idi ki dördüncü ve beşinci asr-ı miladi de zuhur edip kuvvet bulmuştur. Bunlar Tevrat'ı harfiyen tefsir (yani mana-i zahire haml ile tabir) ederler. Ve kütüb-ü Mukaddese de geçen (Yedullah) vesaire gibi tabiatın (yani müteşabihinin) harfiyen tercüme ve telakki edilmesi lüzumunda ısrar ederlerdi.

Mücesseme itikad-ı iptidaisi insaniyet-i gafile için pek tabii bir tasavvur-u batıl olmak haysiyetiyle (mutlaka müteşabihata harfiyyen telakki etmekten tevellüt etmiştir denilemezse de şüphe yoktur ki müteşabihata mana vermek meylî ile bir taraftan tevilin diğer tarafından mücesseme-i itikadının sahihan alakası vardır.

Mücesseme fırkalarından hemen cümlesi bu itikad-i sahifî müdafaa zımında müteşabihas ile istidlal etmişlerdir.

Milel ve nihâl (müteşabihatta selefin ve eimme-i erbaanın mezhepleri budur ki onları zahirleri üzere ibka ederler. Ve onlar da teşbiye ve tevilden içtinap eylerler) diyor. Avrupa ilahiyyunun çoğu bu fikirdedir. Halbuki (Veyetli-Whately) bunlar teşebbuhat ve temsilatır diyor.

Kur'an-ı Kerim'in emr-i salihina mutaeaten müteşabihat⁽²⁷⁾ bahsinde-tevkif eden ulama-i ehl-i sünnetin şu hareketindeki hikmet ise bu esasa mebnidir. Zira müteşabihat-ı mezkureyi harfiyyen telakki etmek mücesseme⁽²⁸⁾ itikatına peyuste olacağı gibi tevil cihetine gitmek dahi behemehâl batıniye⁽²⁹⁾ vadisine varacağı cihetle ecile-i ulema tenbihat-ı Kur'aniyeye tamam-ı riayette tarik-i selamet ve necatı bulmuşlar ve müteşabihattan bahis açmamışlardır. Hükema ve ilahiyyun-u Mutezile bu tavır ihtirazda ğulva derecesine varmışlar ve müşebbehe ve mücessemeye benzememek takayyuduyla (sıfat-ı ilahiye)nin müstakilen mevcut olabilmemesini dahi şiddetle inkar etmişlerdir.

13- Putperestlik (İdolatrie)

Mezheb-i eşrakin her nevinde masnuat-ı beşeriyeden olan putlara tapılmıştır.

²⁶ İfadat-ı ayete (Kamus-u Felsefe-Rıza tevfik Bek)den muktabestir.

²⁷ Keyfryeti bilinmeyen şeyler

²⁸ Yani Cenab-ı Hakka "cisim"dir demek cismin lüzumunu ispat etmek ve sıfat-ı ilahiyeyi insanların cismi gibi göstermek.

²⁹ Batıne: Bütün nususta manay-ı zahiri külliyyen atar. Ancak manay-ı batını kabul eder. Batıniye ile felsefe-i İslamiye arasındaki fark, batıne şerayinde zahirini bit-tevil atar. Felsefe-i İslamiye ancak sıfat-ı ilahiyeyi ve meadî tevil eder. Mutasavvifun, nususun hem zahirini hem de batını kabul eder. Ehl-i tevilden olan Mutezile yalnız sıfat-ı ilahiyeyi tevil eder. Târih-i Edyân-4.

Beşeriyet-i gafile (fetişizm) devr-i iptidaisinde bir çok ervah-ı muhtelifenin bir takım mevad-ı hasise (fetiş)de vücudunu farz ve kabul ettiği gibi (eşrak-ı taaddud-u ilah) devrinde de taabbud ettiği avamil-i hilkat ve kuvve-i tabiat ile kendi arasında bir mütevasıt olmak ve o mabudlara teveccüh ve takarrub ve onlardan istifade olunmak üzere bir takım putlar yaparak mabudların işbu putlara hululunu itikat eylemiştir.

Mabutları temsil eden bu putlar eşkal-i muhtelifde de olmakla beraber en ziyade insan şeklinde yapılmıştır.

Mevcutat içinde en ziyade kendisine kıymet veren insan bittabi mabudları da ekmel-i eşkal olmak üzere insan şeklinde imal eylemiştir.

Medeniyet ve sanaat henüz pek aşağı bir dereke de ise mesela Afrika'da Aşanini ve Yamyam kabail-i vahşiyelerinde olduğu gibi bu müsahhasat-ı mukaddesenin her birini temsil için lüleci çamurundan gayet kaba, galiz ve çirkin putlar yapılmıştır.

Mısırlılar, mabudlarını ekseriye insan çehresiyle fakat en ziyade hayvan şeklinde gösterirlerdi.

Asuriler de zulmet mabudu (Anu) balıkbaşı, kartal kuyruklu, insan çehreli idi. (Bel) tahtına oturmuş bir kral şeklinde gösterirlerdi.

(Nuva) dört kanadını açmış dev şeklinde temsil olunurdu. (Tarih-i Medeniyet-Seyiniyibus)

Medeniyet pek ilerlemiş olan Yunan-ı kadimde harikulade güzel heykeller vücuda getirilmiştir. Mabud en güzel bir insan şeklinde ve mabudeler de dilber kadın halinde tecessüm ettirilirdi.

Romalılar epey bir müddet Roma da hiçbir sanem bulundurmamışlardı. (Jüpiter) için bir taş, (Mars) için bir kılıca perestiş ederlerdi. Yalnız daha sonraları Etrüskler'in tahta heykelleri ile Yunanilerin mermer heykellerini taklit etmişlerdir.

Putperestlerin⁽³⁰⁾ ibadeti esnama olmayıp belki onlara tecelli eden mabudlardır. Lakin bu irfanın avam-ı nasta bulunmayacağı şüphesizdir. Onlar esnamın kendisine perestiş ederler. Birçok ahval buna delalet etmektedir. Kadim putperestler nezdinde esnamın bizzat mescut olduğu ile esnamdan bazılarının söz söylediğine, ateş püskürdüğüne itikat edildiği anlaşılıyor. El-yevm avam-ı nasara da bile bu halin vukuu ve mesela bazı eyyam-ı hüzünde tasavvur-u mukaddesenin gözleri yaşardığına itikat olunduğu mervidir.

³⁰ İfadat-ı Atiye. (Târih-i Edyân) Mithat Efendi'den alınmıştır.

Din-i mübin İslam'ın –her türlü terakkiyat-ı medeniyeyi teşvik etmekle beraber bilhassa tasvir ve heykeltraşlık sanatlarını men etmesindeki hikmet işbu delaletten içtinaba mübtenidir.

14- Taaddüd-i İlah(Çok Tanrılı)-Eşrak'ın Evsaf-ı Kaşifesi

Taaddud-u ilaha ve eşrak-ı dereke-i itikadiyesinde bulunan insanların en mühim hasisaları hilkat-ı kainatta mebde-i evvele dair marifetten ve rüşd ve hidayetden mahrum bulunmaları hasebiyle evamil-i hilkat-i la-akıl iki kısma ayırmış olmaları ve fail-i hayr ve fail-i şer olmak üzere ayrı ayrı mabudlar tanımları keyfiyetidir.

Onların itikadına göre iyilik mabudlarına⁽³¹⁾ mukabil fenalık ve tahrip mabudları⁽³²⁾ bundan başka yarım mabudlar erkekli dişili bir çok mabudzadeler hepsi birden bu alemi idare ederlerdi. (Ernest Hegel-Vahdet-i Mevcut)

Edyân-ı müşrikenin hemen kaffesinde hadsiz hesapsız umûmî mabudlardan başka her memleketin kendisine mahsus bir sürü mabudları vardı.

Putperest akvamın mabudları arasında rekabet bile tasavvur edilmezdi. Bunlar mülk-ü dünyayı beyinlerinde taksim etmiş gibi telakki edilirdi.

Bu itikatların ruhilerde görülen ve bazı mevad-ı hasise ve hayvanat-ı adiyedeki kuvvetlere inat eden derkat-ı itikadiyeden bil-vucuh farkı, dergar olduğu gibi Edyân-ı münzile nazarında bütün evamil-i tabiat diğer mükevvenat gibi asar-ı sani-i ilahi olmak hasebiyle Edyân-ı münzilenin itikad-ı kamili ile de hiçbir münasebeti hiçbir alakası yoktur.

Seviye-i irfanları hasebiyle (iyilik ve fenalık) (ihya ve imata) mesellü iki nevi faaliyetin her ikisini dahi birer mabud olmak üzere kabul eden insanlar, fail-i hayr olan mabudlarına arz-ı ihtiyaç ettikleri gibi fail-i şer olan mabudların mazarratından tavakki için onlarında rızalarını isticlaya çalışmışlar ve her iki kısmına da nev-ama tabbud eylemişlerdir.

Fakat bu kabil taabbudatta bir maksad-ı tazim-i mefkud olup⁽³³⁾ Romalılarda görülen ahval-i atıye bu babda pek güzel bir miyar olur.⁽³⁴⁾

Bir Romalı, dini, bir mübadele-i menafî suretinde telakki ederdi. Kendisi mabuda hediyeler, ihtiramlar takdim eder, mabudda ona mukabil bir menfaat temin eylerdi. (İbadet) dahi mabudların hoşuna giden şeyleri yapmak demektir. Bunlara meyve, süt, şarap götürülür, hayvanlar kurban edilirdi. Bazen mabudların heykelleri, mabedlerinden çıkarılıp yataklar

³¹ Mısırdaki Oziris, İranda Hüzmüz, Keldanilerde Belmarduk, Hint de Vişnu gibi

³² Mısırdaki Tifrun, İranda Ehrimen, Keldanilerde Neyemat, Hintte Siva gibi.

³³ Humer ile Hümezziyud insanlar beyninde bile şayan-ı takbih ve muayyub olan ef'al-i mabudlara isnat etmişlerdir. Tarih-i Medeniyet-Seyyiniyus

³⁴ Fukarat-ı atıye. Tarih-i Medeniyet-Seyyiniyus'dan iktibas olunmuştur.

üzerine yatırılır bunlara ziyafet verilirdi. Hatta Yunanistan’da olduğu gibi mabudlara mutantın evler (mabedler) inşa edilmiş ve tiyatrolar verilmiştir.

Şayet bir Romalı, mabuda bir şey taktim ettikten sonra mukabilinde övmediğini istihsal edemezse, kendisini aldatılmış addederdi. Jumanikos’un hastalığı esnasında şifasını talep için ahali mabudlara kurbanlar ikram etmişlerdi. Fakat bilahare Jumanikos’un vefat ettiği haber verilince ahali hiddetlenerek mihrapları yıkmışlar kendilerinden beklenen şeyleri yapmadıklarından dolayı mabedlerin heykellerini sokaklara atmışlardır.

Hatta zamanımızda bile İtalya köylüsü, kendisine talep ettiği şeyi vermeyen Uza’ya daima küfür eder.

15- Kehanet

Hadisat-ı alemde kavanin-i materde göremeyen ve bir (faal-ı hakim) idrak edemeyen beşeriyet bittabi müstakbeldeki menfaatlerini öğrenmek ve artırmak mazarratlarını keşfetmek ve önünü almak için kehanetleri tılsımları iraz ve izam etmiştir. İnsanlar arasında meratib-i ukulca derecat-ı mütefaade bulunduğu umur-u müsellemedendir. Herbiri kuvve-i tabiatından birine hükmeden ve insanlara istediği zaman iyilik veyahut fenalık yapabilen mabudların heveslerini, arzularını, emirlerini öğrenmek ve muktezeyatına tevessül etmek ihtiyacı, mebad-i ahvalde, erbab-ı zekaya mahsusu bir sınıf-ı mümtaz teşkil eylemiş ve bu ihtiyaç kahinler tarafından tatmin edilmiştir.

Asuriler ve Keldaniler sunuf-u ictimaiyeye munkasım olmadıkları halde kahinlik, pederden evlada intikal eden bir sıfat-ı muhtereme idi. Kahinler, rüesa-i ruhaniye idiler. Bunların Babil’de itibar ve haysiyetleri fevkalade idi.⁽³⁵⁾

Keldani kahinleri yüksek kuleler (rasathane)den kevakib ve nücuma vesair zuhurat-ı semaviyeye bakarak güya halden ve istikbalde haber verirlerdi.

“kahinlerin fikrinde semadaki nücüm, zi-kudret birer mabud oldukları için insanların hayatı üzerine fevkalade icra-i tesir ederlerdi. Her insan dünyaya bir seyyarenin tesiri ile gelir ve mukadderatı da geldiği zamana bağlıdır. Bir insanın hangi seyyare altında doğduğu bilinirse istikbali de anlaşılabilir.

İşte bu akide (zayçe)nin menşei olmuştur.

³⁵ Buhtunnasır pederinin hiyn-i vefatında seferde bulunduğu avdetine kadar büyük kahin vekalet etmiştir. Bundan dahi anlaşılacağı üzere kahinler, memurin-i mülkiye ve askeriyeye takaddüm ederlerdi. Tarih-i Umûmî- Murat Bek.

Kezalik yine kahinlerin fikrinde semada her ne vukuu bulursa o hadise yeryüzünde vuku bulacak bir şeyin alametidir. Mesela kuyruklu yıldız husuf-u kusuf, birer inkılap alametleridir.

Keldani kahinleri semaya bakmakla hadisatı vukuundan evvel haber vereceklerini zannederlerdi. Bu da (ilm-i nücum)un menşei olmuştur.

Keldanilerin sihirli sözleri de vardı. (Cin)leri dağıtmak veya davet için bu sözleri söylerlerdi. Turani dininin bir bakiyesi gibi görünen bu adette sihirbazlığın menşeidir. Müneccimlik ve sihirbazlık Keldanilerden Roma İmparatorluğuna ve daha sonra bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Onaltıncı asr-ı miladi de kullanılan sihirbazlık düsturları içinde aslından çıkarılmış Asuri kelimeleri pek kolay anlaşılır. (Tarih-i Medeniyet- Seniyibus)

Edyân-ı müşrikede kahinlerin müneccimlikten sihirbazlıktan başka gaipten veyahut gelecek zamanın vukuatından haber vermek gibi falcılıkları ve bazı merdayı teşfiye etmek nevinden tababetleri ve hak ve batılı temyiz etmek kabilinden hekimlikleri de görülür.

Bunların kaffesi bittabi mabudlar ile münasebetlerine matuf bulunur.

Putperestlik zamanlarında kitabetin ve tahsil-i ilim ve marifetin kahinlere bir imtiyaz-ı mahsus olması bu sınıfı siyaseten dahi ala etmiştir.

“Mısırdaki asıl icraya nüfuz eden kahinler olup bunlar umur-u ruhaniyeden maada umur-u saireyi de deruhte etmişlerdi. Umuma mahsus kavanin ve nizamatı tanzim eden onlara ahkamını icra ettiren kahinler idi. Vükela-i devlet, memurin-i mülkiye, hakimler, muallimler vesaire hep kahinler sınıfından çıkardı. İlim ile maarif kahinlerin imtiyazı olduğu gibi diniyyat ve edebiyat için istimal olunan lisan-ı resmi ve hat dahi onlara mahsus idi. Ahaline resmi lisandan bir şey onları ne de yazıyı okuyabilirdi. (Tarih-i Umûmî- Murat Bek)

velhasıl ezmine-i cahiliyede zeka ile ve az çok ilim ile mücehhez bir takım insanların tabiatın ihsar ettiği vesailden bilistifade bir sınıf-ı mümtaz teşkil etmesi ve muhtelif imtiyazlar ile mevki-i hakimiyetini idame etmesi pek tabiidir.

Beşerde endişe-i istikbal cebelliti o kadar esastır ki bugün bile alem irfan ve medeniyette keşf-i müstakbele, spritizma vesaire gibi şarlatanlıklara rağbet eden bir cem-i gafir bulunur.

Kaldı ki Yunan-ı Kadimin Apollon mabedinde asabi hezeyanlar arasında muğlak ve iki manalı cevaplar veren kahinler olduğu gibi bir çok muvaffakiyetler birçok harika-i tabiatlar izhar eden kahinlerde bittabi gizran olmuştur. Dudasını mabudlara kabul ettiremeyenlerin katli ve idam edilmeleri vaki olduğu gibi hiçbir muvaffakiyeti görülemeyen bir zümrenin de muasırı olan beşeriyet tarafından terk ve ihmal edilmesi iktiza eder.

Binaberin bunlardan sudur-u maznun olan havarik-i adenin zuhurunu istibat edilmeyebilir. Ve işbu havarik-i adenin muasırlarınca meçhul ve gayr-i meksuf bulunan kavanin-i tabiiye ve hükmiyeye müstenit bulunması bazı yani ketm-i esrara pek ziyade itina eden kahinlerce umur-u adiyeden olduğu halde muhitlerinde bir garibe bir hilaf-ı ade telakki olunması da muhtemeldir.

Nasıl ki asrımızda da bir çok kavanin-i tabiiye keşfedile gelmektedir ki bu kanunların keşfine takdim eden hadisat, bittabi havarik-i ade veyahut bir hilaf-ı ade addedilmiş bulunur.

16- Dini Tevhid ve Edyân-ı Münzile

Mebahis-i mukaddimedede dermeyan edildiği veçhiyle Edyân-ı münzilenin zunun-u batıladan pek mümtaz olduğu üç mühime-i esasiye vardır ki, birincisi rabbülalemini tevhit ve tenzihi ihtiva eden mutekidat, ikincisi ala sebili't-tazim ifa edilen taabbudat, üçüncüsü tekamül-ü akl-i medeniye ihzar eyleyen içtimaiyattır. Tevhidi ilmi ve iradi Edyân-ı münzile evvelen, bütün kainatta iradesi kanun-u mutlak olan hallak-ı alem bir vacibu'l-vücuda⁽³⁶⁾ iman eder.

Saniyen Halik-ı azam olan ve vacibü'l-vücudun tahsis-i ilahiyesiyle malumat ve iradatı “tebliğ” edebilmek kudret ve sıfatını tespit eder.

Edyân-ı münzile nazarında buna (sıfat-ı kelam) itlak olunur.⁽³⁷⁾

Salisen fetanet ve kemalat-ı saire ile mümtaz ve mükemmel bir şahsiyet-i beşeriye (Peygamber)inin vacibü'l-vücuttan vahiy ve ilham suretiyle telakki-i ahkam eylediği kabul edilir. Yani beşeriyet içinde kabiliyet “tebliğ”de mümtaz ve vahiy ile mübeccel bir şahsiyetin vesateti görülür.

Rabian hallak-ı kainatın vücudunu ve kudretini ispat ve beşeriyeti irşat noktasından mübahis hilkatı (Cosmologique) ve kavanin-i ictimaiyeyi (social) tesis eden ve eser-i vahyi ilahi olan bir kitab-ı mukaddese müstenit bulunur.⁽³⁸⁾

³⁶ Fikr-i tevhidi kabul edenler indinde (vücut) hakkında başlıca iki meslek vardır. Birisi (vücut)un vahit olmasıdır. Yani vücut, hakikat-ı vahidedir. Binaenaleyh halik-i zat-ı hak ayn-i vücuttur. Ve mahlukat dediğimiz sair mevcudat ise mevcud-u hakiki olmayıp umur-u itibariyeden ve birer tecelliden ibarettir. Bu nazar (Panteizm=vahdet-i vücut) mesleğidir. Diğer mesleğe göre (vücut) ikidir. (Dualizm-Seneviyet) biri (Vacip=Halık) birisi de (Mümkün=Mahluk)tur. İşte halik-i kainat olan Vacibü'l-vücudun vahit olması ve şeriki bulunmaması akidesine Edyânda (tevhid) itlak olunur. Halikın taaddüdüne kail olanlar müşriklerdir. (Eşrak ve taaddud-u ilah bahsine müracaat)

³⁷ Ma kane libeşerin en yükellimehullahu evheyen el-ayet

³⁸ Ancak kütüb-ü mukaddese de mübahis hilkat münhasıran irşat zımında varit olmakla bu mubahase mutaallık ulûmun tekvini kesb-i beşeriye bırakılmıştır. Ahlak ve içtimaiyat ise Edyân-ı münzile de maksud-u bizzat olduğundan birer “ilim” halinde ahkam ve desatirin usulünü cami olunur. Mamafih bu hususta da kati bir tahdit olmayıp kesb-i beşeriyenin terakkiyat-ı mütetabia da hassesi verilmiştir.

Hamisen bütün merasim-i taabbudiye hasren vacibü'l-vücuda tazimi ve ondan istifade ve istianeyi ve evamir-i mübelliğeyi inkıyat istihdaf eder.

Vazife-i ubudiyetin esasatı (ihlas ve tazim), (reca) ve (havf)tır. Reca yeis ve futurdan azat olmak, havf, fikr-i mesuliyet üzere bulunmaktır.⁽³⁹⁾

Sadisen desatir-i umûmîyesinde bir heyet-i ictimaiyenin tesisi ve bu cemiyetin nizam-ı ekmel üzere bekası velhasıl mucibeyi teşkil eyler. Yani Edyân-ı münzilede mabudun ibada tebliğatı şahsiyet-i ictimaiyenin menafine müteallıktır.

Sabian fikr-i meadi, fikr-i mesuliyeti ihtiva eder. Edyân-ı münzilenin ictimaiyet meselesi münhasıran fikr-i meada merbuttur.

Saminen meleklere de iman edilir.⁽⁴⁰⁾

(Vahiy)e istinat eden Edyân-ı münzilenin hususiyatı ve başlıca evsaf-ı kaşifesi bunlardır.

Edyân-ı münzilenin kurun-u tarihiye de (tevhid-i ilahi) ve (tevhid-i ictimai) ile zuhur ederek hadisat ve müessisat-ı azimesiyle mazbut olan akdan-ı mevsuyettir.

Şeriat-ı Muhammediye de bunların hatme-i kemalidir.

17- Edyân-ı Münzilenin Havarik-i Tarihiyesi

Edyân-ı münzilenin en mühim evsaf-ı kaşifesi, Evvela tarik-i hidayetine salık olan akvamda ilmi ve kanuni bir vahdet-i ictimaiye, bir rabıta-i siyasiye iddia etmiş olmasıdır.

Tarih-i alemde beşeriyetin birçok defalar bir mütehakkim-i serdarın, bir cihangir hükümdarın taht-ı idaresinde bir vahdet-i siyasiye ibraz ettikleri görülür. Fakat bunlar, İskender'in, Atilla'nın, Cengiz'in hatta Napolyon'un tufan istilaları gibi sel-i Hun ve müsaibden başka bir şey değildir. Bütün bu hadisat-ı tarihiye işbu eşhas-ı malumenin hayat-ı ferdiyesine inhisar eder. Ne mebdelerinde ve ne de bir müessese-i tarihiye halinde bunların devama kabiliyeti görülmemiştir.

Kaldı ki bu kabil vahdetler esasen herhangi bir kavmin inbisat eden istidat ve kabiliyetinin muvakkıt bir gulyanı bir inkişafıdır. İskender, fütihat için hazırlanan Makedonyalıları, Atilla ve Cengiz de gasp ve talan hırsıyla iklimlere sığamayan bir takım

³⁹ Kur'an-ı Kerim fatiha-i kitapta bunu gösteriyor. (elhamdulillahi rabbil alemin) ihlas ile tazim (er-rahmanirrahim) reca (malik-i yevmiddin) havf mahiyetlerini mutazammındır.

⁴⁰ Müslimat-ı ammedendir ki kainat bir alem-i havadistir. Bu alemin hakikat-ı zatiyesi bilinmiyor. Ve işbu hadisat kuvve-i tabiiye, avamil-i ictimaiye, müessirat-ı ahlakiye şekillerinde muhtelif unvanlarla bir takım kuvvetlere rabt ediliyor. Hadisat-ı tabiiyeden ancak bir kısmını kavanin-i mahsusa ve nisb-i sabitesi tayin (formüler) olunmuş ise de baki kalan la-yetanahi hadisat-ı ulûm ve fununun hududu haricinde kalmıştır. Edyân-ı münzile dahi tenzilât-ı rahmaniyeye vasıta olan bir nevi mevcudatı (melekler) unvanıyla tesbit (formüler) etmiştir.

akvamı, Napolyon ise tehicat-ı inkılabiye yüzünden kendi evlatlarını bile idam derecesinde sermest olan Fransızları istimal etmiştir.

Gerek şeriat-ı Museviye de ve gerekse şeriat-ı Muhammediye de ıssu'l-esas olan tevhid-i ilahi ise nazar-ı tarihte tekamül-ü ırkileri pek dun olan bir takım ümmetleri derhal tevhid-i içtimaiye yani din üzerine müessis ve din ile kaim (Theoeratique) bir müessis-i içtimaiyeye mazhar etmiş ve bunları birer hayal arkasında değil belki desatir-i makule ve medune dairesinde -asırlarca idrak edebilmeleri mutaassır görülen – bir tekamül mertebesinde ve mütalebesinde bulundurmıştır.

Saniyen, Edyân-ı münzile bizzat birer medeniyet-i azimesinde validi olmuşlardır.

Hükümdarlarında kudret-i rabbaniye gören beşeriyet-i sunuf-ı içtimaiyeye taksim ederek ale'd-derecat-ı silsile-i esarete rabt eyleyen şeref ve fazileti ilim ve meziyet-i eşhas-ı madudeye tahsis eden medeniyet-i kadime vasatında otuz altı asır mukaddem zuhuru görülen şeriat-ı museviye hükümeti bir mesuliyete, heyet-i hakimeyi adalete, sunuf-ı içtimaiyeyi musavvata şeref ve fazileti ahlakiyata, rabıta-i milliyeyi mazbut ve mükemmel bir takım içtimaiyata rabt eden bir medeniyet-i cedide doğurmuş ve Mısır'dan muhakkiran firar eden İbranilerden mükemmel bir devlet ebedi bir cemiyet vücuda getirmişti.⁽⁴¹⁾

Yine bu kabilden olarak medeniyeti değil vesail-i hazeratı bile mefkut olan Ceziret'ül-Arap sekinesi arasında ondört asır evvel zuhur eden din-i İslâm ise efkar-ı beşere tamim ettiği itikat ve malumat ve vücuda getirdiği gayet büyük tahavvülat ve inkılabat ile bi-hakkı mümtaz olan hayret-i ifza bir medeniyeti ilad etmiş ve mebna-i siyasiyi cihan-ı malumun büyük bir kısmını birçok zamanlar taht-ı inkiyadına aldığı gibi el-an da heybet saz olmakta bulunmuştur.

Esasen tarih nazarında dinler, zade-i kemalat olan medeniyetlere değil bilakis medeniyetler menşeleri olan dinlere nisbet olunurlar.

“Her dinin kendisine mahsus bir tarz-ı medeniyeti vardır. O da Hıristiyanlık'a mahsus (Avrupa Medeniyeti), İslâmiyet'e mahsus (Arap Medeniyeti), Brahmanlık'a mahsus (Hint Medeniyeti), Buda Mezhebindekilere mahsus olmak üzere (Çin Medeniyeti) vardır.” (Tarih-i Medeniyet-Asr-ı hazır- Seniyibus)

Salisen Edyân-ı müşrikenin tamamen aksine olarak Edyân-ı münzilenin bilhassa ilk zuhuru zamanlarında pek bariz bir surette hikmeti ciddiye safiyet-i hakikiye mevcut bulunması ve işbu dinler intisar ve kesb-i itsayı ettikçe hakayık-ı esasiyesindeki safiyet-i asliyeyi ve ictimaiyetindeki gayet ulvi esatir-i ahlakıyeyi bir takım ihtilafata, temayülata, tadilata kapdırarak seyr-i tarihiyesinde tereddilere düçar olmasıdır.

⁴¹ Museviyet burada hutut ve hakayık-ı esasiyesiyle nazar-ı itibara alınmaktadır. Kütüb-ü İsrailiyyeye muteallık tahlil ve tenkitler cild-i sani de şeriat-ı museviye aksamında mutalaa olunacaktır.

Ahkam ve hakayık-ı esasiyesi basit, makul, mazbut ve muan'an olan din-i İslâm'da bu tereddilerin tesirat-ı mazarrası ancak milel-i cahile tabakat-ı safîle üzerinde görülmekte ise de rumuz ve esrar gayr-i madudeyi ve akaid-i gayr-i makule (irraisonnable)yi ihtiva eden Edyân-ı saire de ve bilhassa Hıristiyanlıkta bu tereddidiyat pek mühim bir dereceye vasıl olmuş ve Luter ve Kalvin gibi müeddidler tarafından Katolik mezhebinin nasraniyet-i ibtidaiyeden bilküllüye çıkmış olduğu dava edilerek din-i mezkurun safiyet-i asliyesine ircai gayretiyle Protestanlık tesis olunmuştur.

Edyân-ı münzilenin tetkikat-ı tarihiyesinde de anlaşılacağı üzere sebe-i akliye ve medeniyelerinin fevkinde olan nur-u tevhid ile hakayık-ı esasiyeyi ve havayic-i fikriye ve hukukiyeyi birdenbire elde eden işbu milletlerin mebad-i ahvalinde hareket-ı fikriyeleri bir müddet muvakkate için bittabi muattıl ve daha doğrusu mutmain bulunmuş ve ancak bir müdde-i mahdude kizranından sonra sarf akli ve mantıki olarak yani tarik-i felsefesiyle işbu hakayık-ı esasiyenin muvazenesine mübaşeret edilmiştir.

İşbu dinlerde hakayık-ı makuleden olan usul ve ahkamın kemaken temadisi tabii ise de sırf ilhama müstenit olan esasatın tetkik mazhar-ı vahiy ve ilham olan zatın zaman-ı hayatında müşahede ve tecrübeye ve ba'de vefata münhasıran tarik-i akli (Rationnel) ve ilmiye merbut bulunuyor.

Tarik-i felsefe ise serbest-i muhakemeyi ve içtihad-i şahsiyi davet ettiğinden ve felsefe-i kadime dahi (Tevhid ile kabil-i telif olmayan maddiye ve dehriye mesleklerinin gayr-i aksamında) nazariyat ve zununa pek ziyade istinat eylediğinden bir takım kabiliyetsiz eşhasın hakayık-ı esasiyeyi birer mesele-i basite ittihaz eylemeleri ve her milletteki avamında akaid-i esasiye derecesinde hurefat ve esatire ve mafevka't-tabia hayalat ve ibad ile pek ziyade meyl ve heves etmeleri bazı Edyân-ı münzilenin kutsiyet ve ulviyetini mühim surette rehinedar etmiş ve hurafat ile meşbua bir hale gelmiştir.

Menfaat-ı amme tesanud-i esasatına müstenid bulunan desatir-i ictimaiye dahi murur-u zaman ile temayülat-ı nefsiye ve menafi-i şahsiye karşısında tezelsülata maruz kalarak bu yüzden de bir takım galat-ı ictimaiye vesail-i tekevün etmiştir.

Mesela her din-i münzilin en büyük amel-i ictimaiyesi musavatı, uhuvveti ve adaleti tesis etmek ve her türlü imtiyazat-ı tarihiyi itibariyeyi ref ve imha eylemek olduğu halde Avrupa'da hemen her memleketin aristokrasi (zadegan) sınıfı resmen din taraftarlığı ile nazar-ı dikkati celp etmiş ve avam-ı nas üzerinde dinin nüfuzunu takviye etmek gayretini bir meslek-i siyaset ittihaz eylemiştir.

Ahkam-ı diniyenin hikmet-i teşriiyelerinden bi-haber kalan ve münhasıran eşkal-i merasim-i diniye ile tedeyyin ederek körü körüne bir inkiyada alışan avam-ı nas sunuf-ı

mütehakkimiyeden de her zaman pek mükemmel bir alet icra olabildiğinden Avrupa'da mine'l-kadim krallarla zadegan taraflarından adet-i kadime derecesinde merasim ve teşkilat-ı diniyeninde muhafazasına itina olunmuştur ki şu hadisat bir veche mesrut tezelzülâtın raina bir misal-i belîğidir.

Velhasıl bu üçüncü nokta-i nazarda da Edyân-ı münzile derke-i eşrak salıklarında görülen tekamül-ü tedriciyeye makus olarak bilhassa tabakat-ı cahiliye arasında kemalden zevale ve noksana doğru hilaf-ı ade bir istikamet-i tarihiye ibraz etmekte bulunmuştur.

18- Vahiy ve Nübüvvet

Diyanet-i İslâmiye nazarında nübüvvet vacibu'l-vucud tarafından insanlara tarik-i mustakim ve bizzati hayr (lesbiens en sai)ları tebliğ eylemek üzere bazı nüfuu zekiye-i beşerin tarik-i vahiy ve ilham ile memur olmasıdır.

Vahiy ve ilham kalpte bila delil husule gelen hakayık-ı ve maanidir.

Vahiy melek vasıtasıyladır. İlham melek vasıtasıyla değildir. Bir kitab-ı münzile ile şeriat-ı mahsusa ashabıyladır ki bunlara (mürselin) denilmiştir. Musa ve İsa ve Muhammet aleyhis-selam bunlardandır.

Diğer kısmı da salifü'z-zikr şerayi-i münzilenin tekit ve tatbikine memurlardır ki bunlara bunlara yalnız (Enbiya) deniliyor. Mesela Davut, Süleyman, Yahya aleyhis-selam bunlardandır.

Kezalik diyanet-i İslamiye nazarında işbu nüfus-u zekiye (fetanet) (sıddık) (emanet) (risalet) (tebliğ) evsaf-ı atiyesiyle mütehallık bulunurlar.

Bu zevat-ı aliye şan-ı bariye ve desatir-i ahlakiyeye vesair ahkam-ı diniyeye muğayir seyret-i menfure irtikabından masun ve masumdurlar.

Din ve ahlak hususunda kavlen ve fiilen bir ümmetin muttai ve muktedası olan rical-i azimenin evsaf-ı kemaliye ile ittisafı ve seyret-i reddiyeden ictinabı pek tabiidir.

Şeriat-ı museviye indinde de enbiya hakkında işbu esasatın kabulü zaruri olmakla beraber kütüb-ü israiliye de enbiya hakkında birçok isnadat görülmektedir.

El-yevm mevcut olan kütüb-ü israiliyede yalnız Hazreti Musa bir dereceye kadar istisna edildiği halde diğerleri hakkında bir çok münahi bir çok measi tadat olunmuş ve bunlara müteallık olmak üzere pek garip bir takım kısas ve hikayat dercedilmiştir.

Hakikat-ı mutlakaya, hakayık-ı mücerrede, mafevka't-tabiaya intisap ve istinat eden (vahiy ve Nübüvvet) keyfiyeti bir takım azam-ı felasife tarafından mümkünattan addedilmiştir.

19- İnde'l-İslâm Dinin Menşei

İslâm nazarında dinin menşei (Vahiy ve nübüvvet)tir. (Vahiy ve Nübüvvet)de emri vakidir. (fait Constate) şunun-u sabite-i tarihiyedir.(Reel)

Ancak (vahiy) olmasaydı akl-ı beşer, dini⁽⁴²⁾ idrak edip edemeyeceğinden beyne'l-İslâm, üç-dört mezhep vardır.

Mutezileye göre akıl, esasat-ı diniyeyi, suret-i katiyede idrak edebilirdi. Mutezile nezdinde (şeriat) (kaşif) mevkiindedir.

Ehl-i sünnetten Eşariye ve etbainâna göre akl-ı beşer ancak hitabat-ı aleyhiyeye fehm için alet olduğundan vahiy ve nübüvvet olmaksızın akıl, dini, idrak edemezdi

Cumhur-u Hanefiyeye göre akıl idrak edebilirse de marifetullahtan maadasında kaiyaf-ı vücut yine hitab-ı ilahiye vabestedir.⁽⁴³⁾

Şu halde bütün mezahib-i İslâmiyeye göre (din) makul (raisonable) olmakla beraber nokta-i ihtilaf aklın menşei müstakil olup olmaması faraziyesindedir.

20- Nasara Kelamiyyunun Nazarında Dinin Menşei

Nasara kelamiyyununa göre dinin menşei (Vahiy ve İlham-revelation)dir. Bu nazariye kurun-u vusta da meydana gelip Nasariyetin azam-ı kelamiyyunu tarafından kabul edilmiştir.

Vahiy nazariyesi Tevrat'la müstenittir. Bu babda yazılmış olan izahat içinde nasara kelamiyyununun liberallerinden "Ababerjiye"nin izahatı en sade bir şekilde olduğundan bir vech-i zeyr nakil olunur.

(Allah ilk Ebuyenmez'i halk ettiği zaman bilinmeye muhtaç oldukları şekleri bizzat kendisini onlara taallüm etti. Dünyanın ve bilhassa insanın haliki ancak kendisi olduğunu ve bu suretle onların raziki ve şari-i azamı kendisi eydüğünü onlara ilham eyledi. Onları kendi suretinde ve kendine onların mahiyet-i cemedatın mahiyetine pek faik bulunduğunu ve bilcümle hayvanatı onların hükmüne ram ettiğini bildirdi. Latif-i mahsus sübhasi ile onlara valudiyet ihsan etti.

Ve Allah'ın kendilerine taallim ettiği dersleri, zürriyetlerine nakle mecbur oldukları münfehim oldu. İnsanlar içlerinde pek azı müstesna olmak üzere talimat-ı ilahiyeye muhalif hareket ettiler. Ve Allah'ı vahide ibadeti terk ile verte-i eşraka düştüler. Mea haza talim-i rabbaninin hatırası tamamen feramuş edilmedi.

⁴² Burada din ve şeriat manalarına şamil olarak istimal edilmiştir.

⁴³ Uluhiyet ile onun havas ve lüzum-u katiyesini bilmek tabiri diğerle vücut-u bahriye vesair kemalat-ı ilahiyeyi idrak etmek işbu mütefekkirin-i İslâmiye nazarında akl-ı beşerin hasaisindedir. Her insan-ı akıl işbu hakayık-ı esasiye de nazar ve istidlal ile mükellef addolunue. Târih-i Edyân-2

İşte bir Huda-i Mütealin mevcudiyeti fikrinin muhtelif şekillerde bilcümle akvam nezdinde müşahede edilmesi bundan neşet etmektedir.

İnsanların Allah'ı ve dini tanınmaları da aklın envar-ı tabiiyesi ile değil belki mücerret vahiy sayesinde.

21- Münker-i Şerayi Olanlara Göre Menşe-i Edyân

Volter, Karlvuğ, Murtil gibi bazı filozoflar (din) saika-i hırs ve tama ve hile ile heyet-i ictimaiye-i beşeriyenin vücuduna aşılınmış frengi yarelerine teşbiye ediliyorlar bunlara göre din, cemiyet-i beşeriyenin ilk devirlerine muasır olmayıp belki tarik-i tekamülde hayli ilerledikten sonra ona idhal veya tahmil edilmiştir. Ve rüesa-i din de, bir takım muzırlardan ibarettir.

Bu iddia da iki cihet mevcuttur. Birincisi insanlar içinde hal-i iptidaiyeyi biraz tecavüz etmiş olan bir medeniyet-i maddiyenin evvel emirde meydana gelmiş ve ancak bundan sonra hayat-ı diniyenin zuhur etmiş bulunmasıdır. İkincisi esatir ve Edyânın birçok asırlar dinsiz yaşayabilmiş olan beşeriyet-i ibtidaiyeye tahakküm edebilmek için rüesa-i ruhaniye tarafından irad ve ihtira edilmiş olmasıdır.

Bu iddia ilmi bir kanaate binaen değil, belki bu feylesofların, teşkilat-ı ruhaniyeye karşı nefislerinde terakküm eden hisse-i nefrete taban meydana konulmuştur.

Garb-i Avrupa'da bu mütefekkilere muasır olan bazı rüesa-i ruhaniyenin dini, ahlaki, içtimai, siyasi sükutları bunları ahtab etmiş bir hüküm-ü külli vermekte tereddüt ettirmemiştir.⁽⁴⁴⁾

İlk rebabiyenin ve rüesa-i ruhaniyenin ehemmiyetini ve tesiratını azam etmekten ibaret olan bu iddia, Târih-i Edyân nazarında bir hata-i tarihi olmaktan başka bir şey değildir. Volter ve Ruso ve emsalinin iptidai ve vahşi insanları her türlü kayud (tabu) ve huduttan azade göstermeleri etnografya ilminin en iptidai malumatıyla dahi na-kabil teliftir. Hele Russo'nun tasavvur ettiği vahşi, hakikatte bir vahşi olmayıp belki elbiseden tecrit edilmiş bir feylesoftur. Târih-i Edyânda tetebbuat-ı reciyeye suretiyle meydana çıkarılan Animizm, Fetişizm gibi

⁴⁴ Volter, al-el-umum asarında adem-i muhassama-i diniyeye karşı mücadelede bulunmuştur. Hayatını mezalim-i diniye engizisyon, din muharebeleri gibi adem-i muhasamanın bütün tarzları aleyhinde yazı yazmakla geçirmişti. Edyân-ı mevcudenin kaffesine düşmandı. Din-i tabiidan (Cenab-ı Hak ile ebediyet-i ruhtan) başka bir şeyi kabul etmiyordu. Yegane arzu ettiği şey, ruhabinden imtiyazatının alınması idi. Fakat Volter, gittikçe şiddetini artırdı. Hayatının sonlarına doğru en ziyade Hıristiyanlığa düşman kesildi. Hıristiyanlığı sair dinlerle mukayese ederek istihza ediyordu. Yegane düsturu şu idi "alçağı ezmeli." Onun nazarında bu alçak Hıristiyanlıktı. Volter, dini ortadan kaldırmak istemezdi. (ahaliyi kanunlara riayet ettirmek için dini lazımeden addederdi.) Fakat desatirsiz, esrarsız, timsalsiz olan ve heyet-i ruhaniyesi yalnız ahlak dersi vermekle iktifa eden, bir din arzu ederdi. Volter'in şakirtleri de hikmet ve insaniyet namına mütemadiyen dine taarruz etmişlerdir. Tarih-i Medeniyet Asr-ı hazır-Şarl seniviyus

derkat-ı itikadiyenin en kaba asırlarda ve vahşi ve iptidai insanlar arasında saika-i cehalete kendiliğinden husulu gösterilmektedir ki bunlarda ne medeniyet-i maddiyenin vücudu ve ne de heyet-i ruhaniyenin tasallutu mevzu bahis değildir. Edyânın aslı, insanların faaliyet-i fikriyye ve akliyelerinin asıllarıyla ihtilat etmektedir.

22- Tettebbuat-ı Ric'iyeye (Evrime-Tekamül) Usulüyle Dinin Menşei

Târih-i Edyân erbabından bir çokları Edyânın menşeinin tahkik zımında tettebbuat-ı ric'iyeye⁽⁴⁵⁾ usulüne müracaat ederek beşeriyet için ezmine-i kable't-tarihiye de bir "vahşet-i ibtidaiye"nin vücudunu farz etmekte ve bu insan sürülerinin, tevali-i asar ile medeni ve dini tekamüllerini takip ederek ale'd-derecat ervaha (Animizm) bade mevada (Fetişizm) bir takım hayvanata (Totemizm) esnam ve menhufase (Paganizm) ve nihayet münezzeh ve zülcelal bir halik-i kainata (Monoteizm) taabbud edildiğini beyan eylemektedirler.

Bu meslekte esas eşkal-i diniyeyi tekamül-ü istihalarından tecrit ederek iptidai haline icra-i nezr eylemektir.

Evvela bu esasa göre (din) dahi beşeriyetin tekamül kanununa tabi olan mahsusat-ı sairesi meyanına dahil bulunuyor.

Bu itibar ile herhangi bir din kendisinden evvelki dinin netice-i tekamülü gibi bundan vasıl olabildiği derece dahi ondan sonraki dinin mebd-i tekamülüdür.

Bu usul-u tekamülât-ı diniyeye tatbik edince öyle bir zaman tasavvur edilmelidir ki, insanlar için bir kavmiyet bir cemaat ve hatta münasebet-i aile mefkud olup esaretle ifade-i meramdan bile aciz olan ilk insan (vahşet-i müteallaka) içinde payandır. Kuvve-i tabiiye, hayvanat-ı vahşiye, avarız-ı müntefa, ibtida-i insanı, havf-ı muteallak içinde bulunduruyor.

İşte bu (vahşet-i muteallaka) ile kızran olan bir çok asırlardan sonra beşeriyet-i ibtidaiye -cehalet-i vahşeti müteallakanın tesirâtı altında-zunun-u batıla ve derkat-ı itikadiyenin mebadisini tesis etmeğe başlıyor.

Ancak şu mühimmenin ihtisar-ı lazımedendir ki kıyas, akli ve muhakeme-i felsefi ile mevki-i mubahaseye vaz edilen böyle bir devr-i tarihi ilmi faraziyeden başka bir şey değildir.

⁴⁵ Tettebbuat-ı ric'iyeye usulu insanları birçok husustaki tekamül derecelerini büyük bir vuzuh ile gösterir. Mesela mürakib-i bahriyenin bugün en mükemmeli tahte'l-bahr sefineleridir. Lakin bunlar defaten o suret-i mükemmeliyette meydana getirilmemiştir. Ondan evvelki hallerine irca-i nazar edersek eled-derecat bir belde-i seyyare halindeki vapurları, yelken sefinelerini, kürekli çektirileri vahşilerdeki oyma tekneleri, enhar-ı Keldaniyede ki kelekleri, keleklerin eczası olan tulûmları görüyoruz. Ondan evvel ise insanoğlunun elleriyle ayaklarıyla yüzebildiği kadar yüzmekten başka bir alete malik olmadığını buluyoruz. Kezalik bugün makineciliğin demir parçalarına can verecek derece de terakkisini görüyoruz. Halbuki demirin insanlara malum olmadığı zamanlar çok eski değildir. Ondan evvel Tunç devri, hacir-i mücella, hacir-i makdu devri olduğunu tettebbuat-ı reciyeye ile tesbit ediyor.

Ezmine-i tarihiye bu derece vahşette bir cemaat-ı beşeriye göstermediği gibi ezmine-i kable't-tarihiyeye ait olarak elimize geçen asarda da sanayi-i beşeriyenin bir hayli alaimini ve akvam-ı kable't-tarihiyenin mebad-i medeniyeti müşahade etmekteyiz.

Velhasıl böyle bir (Vahşet-i mutlaka) faraziyesi vesail-i ilmiyeden hiçbir tarik ile sabit olmuş değildir.

Saniyen, yine onların ifadesine göre, tekamül hususunda (din)de (medeniyet) ile birlikte hareket etmiştir. Din ile medeniyet birdir. Hatta Avrupa efkar-ı umûmîyesi nazarında medeniyet ile Hıristiyanlık müteradiftir.⁽⁴⁶⁾

Bu müverrihler, Mesela Avustralya ve Tasmanya'nın akvam-ı vahşiyesi ve onların derkat-ı itikadiyesini medeniyet-i kadime-i Mısıriye ahalisi ve bunların seviye-i itikadiyesi ile mukayese ederek bu hakikati ispat ediyorlar. Hangi millet yazı yazmış ise, medeniyet de olduğu gibi dininde de tekamülünü hızlandırmış, yazmak, lisan-ı medeniyet ve diyanetin söylemesi ve okumak dahi sem-i diyanet medeniyetin dinlemesi olmuştur.

Bu ikinci nokta-i nazarda da medeniyet-i maddiyesi yükselen akvamın terakkiyat-ı maneviyesi mütevaziyen itila etmiş olması ve bilakis derkat-ı medeniyeleri pek düşkün olan akvam-ı aliye-i diniyenin bulunmaması kabul edilir.

Ancak bu mübahesde dahi şurası şayan-ı nazar ve mülahazadır ki kurun-u mazbuta-i tarihiye de birçok akvamın mebad-i medeniyetlerinde veyahut edvar-ı mütetabia-i medeniyetlerinde diyanet ve medeniyet seviyeleri arasında azim mübayenetler müşahade olunmuş ve olunmakta bulunmuştur.

Tarih-i umûmî, medeni Mısırlılarla, Asurilerin adı putperestlikte buldukları sırada göçebe İbranilerin fikr-i tevhide salık olduklarını ve bedevi arapların ondört asır mukaddem kemal-i tenziye ile sahne-i tarihe çıktıkları halde medeni Avrupalıların fikr-i tesliste ve ibadet-i tesavirde sabit kaldıklarını erai ve ispat ediyor.

Bilhassa, Edyân-ı münzilenin ümmetlerdeki tekamül-ü medeniyenin ihzar-ı neticesi olarak zuhur etmeyip bilakis işbu dinlerin ümem-i mezburede tekamül-ü medeniyeyi ihzar eylemiş bulunması görülüyor ki şu ahval-i Edyânın terakkiyat-ı medeniyeyi takip etmiş olması nazariyesiyle muhtac-ı teliftir.

23- Vahşet-i İbtidaiye Faraziyesini Tenkit

(Vahşet-i ibtidaiye) faraziyesi hem kütüb-ü semaviye ve hem de etnolojya ve filolojya tarafından tesbit olunmuyor.

⁴⁶ Onların nazarında Hıristiyan olmayan medeni olamaz. "İslâm, pabend-i terakkidir" sözünün en hakiki menşei de budur.

Evvela Kütüb-ü semaviye

Ahbar-ı Tevratiyeden kati nazar, Kur'an-ı Kerim gösteriyor ki, beşeriyetin medadi-diniyesi (vahşet-i mutlaka) değil bilakis bir (kemal-i ibtidai)dir.⁽⁴⁷⁾

Hazreti Adem'e taat-ı rabbaniye inayet buyurulmuş ve insanlar bu suretle maarif-i ilahiye ve hasail-i diniye ile fezyiyab olmuştur.

Kezalik kütüb-ü mukaddese, insanların edvar-ı mütetabia-i tarihiyelerinde mezheb-i haktan adul ve tarik-i müstakimde tereddi eylediklerini ve taraf-ı bariden mürsel peygamberler vasıtasıyla mükerreren din-i hakka davet edildiklerini beyan ediyor.

Mebadi-i beşeriyet her ne olursa olsun⁽⁴⁸⁾ kütüb-ü mukaddese nazarında insanlar, irşad-ı ilahiye mazhar oldukça fikr-i tevhid ve tenzihe salık olmuşlar ve bilahare cehaletin, esaretin, hırs veya siyasetin ve bu nevi mefasidin sevkiyle arasına delalet maruz olmuşlardır.

Kur'an-ı kerim, diyanet-i museviye ve iseviye'nin ve bazı akvam-ı kadimenin tevhid-i ilahiye davet edilmiş olduğunu natık olup hakayık-ı tarihiye dahi gerek Yahudiliğin ve gerek Hıristiyanlığın mebadi-i intişarında (Tevhid ve tenziye tam)ın hutut-u esasiyesini göstermekte ve ancak bilahare Yahudilerin sanemperestliğe temayül ettiklerini ispat etmektedir.⁽⁴⁹⁾

Saniyen, etnolojya ve filolojya hemen hiçbir kavmin el-yevm bulunduğu yerin yerlisi olmadığını ispat ediyor.

Bir-iki asırdan beri seyhat-ı keşfiye erbabının ziyaret ve tatbi ettiklerini akvam şöyle dursun altmış-yetmiş daha ziyade asırlık kadimlerinden dolayı (milel-i kadime) unvanını verdiğimiz Mısırlılar, keldaniler bile o yerlerin yerlisi değildirler. Hepsisi o yerlerin yabancıları olup oralara başka yerlerden gelmişler ve yerleşmişlerdir.

Zamanımızda en koyu vahşeti Avustralya ve Tasmanya da buluyoruz.

Lakin oradan şimalde geldikçe Cezayir-i Okyanusya'da medeniyetin bi't-tedric arttığını ve nihayet Hindistan'da pek kadim bir medeniyet mevcut bulunduğunu görüyoruz.

Bu hal Afrika-i vusta ve Amerika sekinesinde de meşhud oluyor.

Tarihte vahşete karib bir halde görüp terakkiyat müteabelerinde dair haber aldığımız yalnız (Pelaj)lardan ibarettir. Lakin onların iptidai halleri mebadi-i tekamülleri addolunamıyor. Çünkü insanları ari olduğu için (Arya)dan yani şimdiki Afganistan'dan

⁴⁷ Esasen, Edyân-ı münzile nazarında din, mevzuat-ı beşeriyeden değil, belki bir vaz-i ilahidir.

⁴⁸ Çünkü bu hususta tetebbuat-ı reciyeye erbabının fikirleriyle efkar-ı İslâmiyenin telifi mümkündür. Kur'an-ı Kerim Hazreti Adem'in gerek ilmi ve gerek lisani mertebe-i kemale ala edildiğini hikaye ediyor ki bu kemalin ma-kabli olabilecek hadisat ve faraziyyatın muhakemat-ı Kur'aniyye ile tenazi ve tenakıs-ı cayi münakaşa değildir.

⁴⁹ Yahudilerin bir kısmı (sahra-i sina)da ibadet-i esnama meyl ettiklerinden Hazreti Musa bunları katl ve tenkil etmiştir. Bilahare şimali ve cenubi olarak iki hükümete, israiliye cenuptaki hükümet-i yahudiyeye rağmen Fenikelilerin putperestliğini tervic etmişti. Nasraniyet de ise İznik Konsili (325) tarihinde Ariyus Mezhebini reddederek Hıristiyanlık için teslisi kabul etmiştir.

gelmiş oldukları ne bir diyanet-i şarkiyeye ve Sanskrit yazısı gibi soldan sağa yazılır bir hatta malik buldukları cihetle Pelajların da bir medeniyet-i kadimeye mensup oldukları anlaşılıyor.

Mısır, Hint, Keldan, Mehd asli medeniyet olmayınca buralar ahalisinin geldikleri yukarı asya'nın Himalaya ve Altay Dağları'nın Mehd medeniyeti olması lazım geliyor. Oralarda ne gibi bir medeniyet bulunduğunu mahallinde tahriye imkan yoksa da oralardan Anadolu'ya gelen (Sit)lerin hayvanatı ve bilhassa atları terbiye ve ok veya imal ettikleri ve yine oralardan Keldan'a gelen (Sümerbiyen)lerin sanat-ı kitabetin aslı olan (Hiyeroglifi) beraber getirdikleri anlaşılıyor.

Velhasıl eğer sunuf-u beşer görüldükleri yerlerde neşet-i teksiraden etmiş olsalardı, bunların tekamülât-ı medeniye ve tahavvülât-ı diniye meratibini bizzat kendi mevcudiyetleri ile tayin eyledikleri kabul edilebilirdi. Halbuki etnolojya ve filolojya tetkikatı meydan-ı sübuta koymaktadır ki, bu intişarlar merkezi bir vatan-ı asli-i medeniyet olmak üzere bir muhit teşkil ediyorlar. Akvam-ı muhtelif Mehd Medeniyetlerinden muhite intişar ederken bir çokları din ve medeniyetini gaib ede ede o muhit-i baidde artık tavahhuş menzilesine kadar düşmüşlerdir.

Ezmine-i tarihiyemizde bile yakın asırlarda böyle medeni iken tavahhuş etmiş Portekizleri Afrika da ve Amerika-i cenubide görüyoruz.

Binaberin tatbi-i ruci, vahşete değil medeniyeti isal etmekte olduğundan ve daha ziyade taharri için vasita-i tatbii bulunmadığından bunda ilerisi bir (faraziye)den ibaret kalıyor. Ve vahşi gördüğümüz menşelerine takrip ettikçe vahşetlerinin değil medeniyetlerinin artması vahşet-i iptidaiye fikrinin (yanlış bir faraziye) ibaret olduğunu gösteriyor.

Tettebbuat-ı reciyeye netayicinin kıymet-i ilmiyesi hadisattan ahkam ve kavanin çıkarabilmek için esasen hadisatın, malum ve mazbut olması lazımdır ki onun ilel ve esbabından çıkarılacak ahkâmın ilmen kıymeti olsun. Halbuki nefis-i hadisat, katiyyen tespit edilmediği zaman, ondan istinbat olunacak ahkam, tahminat ve faraziyat olmaktan azade kalamaz.

Edyânın hadisat-ı tarihiyesini katiyyen tespit mümkün olsaydı kati bir Târih-i Edyân husule gelebilirdi. Fakat mebadi-i maziyesini bize isal eden vesait nazar-ı dikkate alınınca bu katiyeti umuma teşmile hakkımız olmadığı anlaşılır.

Zaten beraber yaşadığımız fakat sen, cins-i terbiye farklarıyla tefrik olduğumuz efradın bile mefkuresine vicdanına nüfuz etmek pek güçtür.

En yakın yolumuz, halden maziye doğru recii bir tetebbudan ibaret olunca bu suretle nefis-i hadisatın dahi netaic-i nazariyeden ibaret kalacağına göre tekrar o netaicden istinbat

olacak ahkâmın kıymeti ne kadar düşkün ve hatta mütenakız olacağı vahşet-i iptidaiye faraziyesini tenkide müteallık baladaki izahattan müsteban olmuştur.

Şu halde kurun tarihinin saha-i tetkikine dahil olabilen Edyândan maadasında Târih-i Edyânın ilm-i netaicini beklemek doğru olmaz.

Kurun-u tarihiye girerek bütün vesaik-i tarihiye şeraiti ile erbab-ı tettebbuun piş-i nazarında bila-perva⁽⁵⁰⁾ arz-ı vücut etmek şerefi ancak İslam'a münhasır kalıyor.

24- Animizm-Ruhilik⁽⁵¹⁾

Animisme⁽⁵²⁾

Bu tabir Latince (anima) kelimesinden gelir ki (ruh) demektir.

Târih-i Edyân da (ruha veyahut ervaha inanan mezhep) demektir.

Târih-i Edyân erbabının tahkikat-ı ilmiyelerine nazaran akvam-ı iptidaiye de ve cemaat-i kable'-tarihiye de (Societes prehistoriques) en kadim ve kavim akide budur. Bizimle hala muasır bulunan Afrika ve Amerika ve Avustralya da ve Bahr-i Muhit Adaları'nda yaşayan na-madud kabail-i vahşiyenin itikadat-ı tabiiyesine tetkik ve tatbi eden mütehassisin-i ulema bu halkın cümlesinde Animizm esasını buluyorlar.

Bazı asar-ı kable't-tarihiyeden istinbat olunan mana ile bugünkü kabail-i vahşiyenin itikadat-ı tabiiyesi tevafuk ediyor.

Bu hususta keşf-i hakikate çalışan (Taylor) ve (Frezer) gibi ulema-i meşhura ile Herbirt Spenser gibi içtimaiyata ziyadesiyle ehemmiyet veren feylesoflar iddia ediyorlar ki avamil-i maneviyenin cümlesinden ziyade bu Animizm itikat-ı iptidaiyesi, maneviyat-ı insaniyeye hakim olmuş, adeta tarz-ı maişete, ahlaka, örfe ve kavanine, sanayie, şiire el-hasil medeniyete şekl-i asli ve iptidaiyesini vermiş ve hatta medeniyetin veche-i istikametini de tayin etmiştir.

Nitekim (hiss-i dini – le sentiment reliqieux)nin menşei de budur. Aciz ve vahşi olan insan-ı iptidai-yaşamak ihtiyacı ve ölüm endişesi ile bir sefalet-i hayvaniye içinde hayatını sürüklerken bile meçhul korkusu (la peur de l'inconnu)nu hissetmiş ve mukadderat-ı hayatına hakim olan kudret-i kahirenin nasıl şey olduğunu bil-zarure düşünmüştür.

Hadisat-ı tabiiye meyanında nazar-ı dikkatini en ziyade cezbederek zihnini meşgul eyleyen meseleler dahi-kendisine pek yakından taalluku hasebiyle- ölüm ve rüya keyfiyetleri olmuştur.

⁵⁰ Çünkü İslâm müverrihleri hadisat-ı diniyeyi hiçbir endişeyi tariz düşünmeksizin, aynen ve tamamen nakletmişlerdir ki Avrupa müverrihlerinden bazıları bu sebeple bunları saflıkla ve sadelikle itham ediyorlar.

⁵¹ Bu mebhuse ait olan tafsilat (Kamus-ı Felsefe-Rıza Tevfik Bek)den iktibas olunmuştur.

⁵² Felsefe de "ruhun istiklal-i vücuduna ve ebediyetine kail olan mezheb-i meşhure" itlak olunur.

İnsan iptida-i nazarında en mühim ve en müphem olan ölümü bittabi tetkik etmiş ve bir ölüde inkıta-i hayatı ispat eden en vazih ve şüphesiz delil olarak nefesin yani soluğun kesilmesini bulmuş olmalıdır.

Filolojya mütehassıslarınca icra edilen tahlilat neticesinde ekseri lisanlarda (ruh) (teneffüs) (hava) kelimelerinin aynı esastan müştak bulunduğu görülmüş ve bu ulemanın fikrinde lisan-ı iptidai (ruh)u (hava) nevinde bir şey zannetmiştir.

Rüya gören bir (vahşi)nin, gündüzün geçirdiği heyecanlı ve tehlikeli zamanları, uyku halinde tekrar yaşayıp da uyandıktan sonra kendini ve bulunduğu mevki birdenbire idrak edince bu esrarengiz muammanın halline, aklının erebildiği kadar çalışmış olması ve hava neviden addettiği (ruh)un bedeni terk ile seyhata çıkmış olduğuna hüküm vermesi pek muhtemeldir.

Herhalde cisimden ayrı seyyar ve serseri bir (ruh), bir (hayalet) itikadı, akvam-ı vahşiyenin cümlesinde vardır.

Vahşiler, rüyayı, bir ruhun seyrana çıkması ve tekrar avdet edip mekanına yani bedene girmesi ile tarif ediyorlar. Ölümü de bir daha avdet etmemesi ile tefsir ediyorlar.

Târih-i Edyân erbabının tahminine göre kendisinde bir mevcudiyet-i ruhiye bulmuş olanlar insanlar, (ruh)u bizim gibi bir emr-i manevi olarak telakki etmemişlerdir.

Onda bir mevcudiyet-i cismaniye dahi tahayyül eylemişlerdir. Mevcudat-ı latife suretinde bir (varlık) ki asar-ı fiiliyesi de nebzelere bidaheten görülüyor. Ve darbani ile kendisini gösteren ve vakfesiyle mevta intaç eden (kalp) de (ruh) için bir mahal-i ikamet olarak tayin olunuyor.

Hatta asar-ı bahiresine nazaran, insan kendisinde yalnız bir ruh bulmakla iktifa etmiyor. Hevasını, melakatını, merhamet ve gadap gibi infialatını birer ruh-i müstakile atfederek kendisini mecmu-u ervah buluyor. Bilahare muhakemesini, hükmünü teşmil ederek ruh-u insani gibi ruh-u hayvani ve ruh-u nebatiye kail oluyor. Bu mesele ile gereği gibi meşgul olan feylesof Herbirt Spenser, şu tahkikata mebni bir faraziye-i meşhura tertip etmiştir ki (hayalet) cadı nazariyesi (Ghost theory) namıyla maruftur.

Bu itikat-ı iptidaiyenin yani takımıyla (Animizm)in rüya ile münasebet-i esasiyesini, hatta ondan doğmuş olduğunu iddia ediyor.

Spenser'in iddiasınca (ibadet-i ecdat-Le culte des ancetres) ve defn-i emvat emrinde akvam-ı vahşiye indinde görülen garip garip ayinlerin menşei ve (Peri-fee) ve (cin-esprit), cadı, hortlak itikadının membaı yine budur.

En vahşi en yırtıcı hayvanlara-hile ile alet ve edevat ile taavvun ve ittifak ile, temin-i galibe eyleyen (insaniyet-i iptidaiye-Phumanite primitive)

Perilerden, cinlerden ve birçok (ervah-ı saire-esprits ambulants)den şiddetle korkmuş, nazardan nihan oldukları için onlardan sakınmak ihtimali olmadığına kanaat-ı kamile hasıl etmiştir.

İnsanın, herşeyi kendisine kıyas etmesi tabii bulunduğu için iradat-ı beşeriyeye ram olamayan hadisatı ve vukuat-ı alemleri (insan-ı vahşi) bil-zarure o cinlerin, o seyyar serseri ervahın iradatına, keyfine, gazabına, intikamına isnat ederek tarife çalışmıştır.

İcabına göre onlara kurban kesmesi, hediyeler arz etmesi (ğunu-ve huşu-humiliation) ile dua ve niyaz eylemesi ve ekseriya (ervah-ı gizişte-les ames trepasses)den yardım istemesi, medet umması, Spenser'in nazariyesiyle tarif olunuyor.

Böyle, iptidai bir itikat-ı zarurinin icabatından olarak vahşi insanlar, ne kadar avamil-i tabiiye varsa onları (teşhis-personnifier) edip (canlandırmak-animer) suretiyle her birini insana benzer bir şekilde tasavvur ediyorlar. Ve tabak-ı insan gibi zi-ruh, mürit ve muhtar olduklarına inanıyorlar ki (mücessime-anthropomorfisme) dedikleri akide işte budur. Ve (Animizm)den nasıl tevellüt ettiği de anlaşılıyor.

Bu devr-i içtimai de ve bu derke-i itikadiye de insanlar (avamil-i tabiiye-agents naturels) neyyat-ı mahsusaya isnat ediyorlar.

Mesela gök gürlemesi, zelzeleyi, kaht-ı halayı, mevt-i feceeyi bazı ervah-ı habisenin (esprits mavuais) hiddet ve intikamına, güzel havayı, feyz ve bereketi, hayvanat ve haşiyeye feyz ve muvaffakiyeti (bons esprits) ervah-ı tayyibenin imdat ve muavenetine atfediyorlar.

Hatta ekseriya bu muaveneti, ervah-ı ecdadın inayetine hamlediyorlar. Ve bittabi ondan mahrum kalmamak için ayin-i mahsus üzere ervah-ı ecdada tapınıyorlar.⁽⁵³⁾

Taylor bu iptidai akide-i batılayı etrafiyla ve esbabıyla tahkik etmiş ve hikmet-i zuhurunu izah ve tarif için iki büyük cilt yazmıştır. Bu gibi hurafat-ı itikadiyenin bu günkü cemaat-ı mütemeddine de bile hala yaşamakta bulunduğunu ve ne gibi şekillere girip hüküm sürdüğünü gayet mütenevvi misallerle kitabında gösteriyor. Ve bütün bu şeylerin Spritizma (Spiritisme) şarlatanlığı ile ne garip fakat ne kadar tabii bir alakası bulunduğunu bir fetanet-i müstesna ile anlatıyor. Hatta darub-i emsalden, çocuk oyunlarından manalar çıkararak bu davasını tahkim ediyor. Her memleket-i mütemeddine de terbiyeden mahrum kalan avam-ı nasın, sıtma, sara, nazar ve daha bu gibi afatlara karşı-kemal-i ihtimam ile- koluna takdığı bir sicim parçasından medet ve siyanet ummasını, bazı ile'l-dimağiye ve ihtilat-ı asabiyeyi (ervah-ı bigane-perilere)ye atfederek bu hadisat-ı tabiiyeyi bir takım ahval-i garibe

⁵³ İbadet-i Ecdat, Çin'in asl-ı dinini teşkil eder. Ve aile reisi tarafından idare olunur.

zannetmesini (Taylor) o batıl ve iptidai olan akaidi kable't-tarihiyenin hala cemaatimizle beraber yaşamakta olduğuna misal ve delil ittihaz ediyor.

(Animizm)in sanayi-i nefisede ve edebiyatta ne büyük tesiri olduğunu ispat etmek içinde müteaddit ve pek mühim eserler yazılmıştır.

Velhasıl (Animizm) türlü türlü ruhlara, perilere inanmak ve insanın kendisini ve dünyanın her köşesini mecmu-u ervah sanmak (devr-i itikadisi)dir.

Sokrat, ezeli, ebedi ve namütenahi bildiği Allah ile insanlar arasında az çok bir rabita bulunabileceğine ve kudret-i rabbaniyenin ilham suretiyle vicdan-ı beşere taalluk eyleyeceğine kanaat ediyordu.

Metaharrin-i felasifeden (Mysticisime-İlhamiyyun) bu cümledendir.

Târih-i Edyânda, erbab-ı tetbuun en ziyade gözüne çarpan hadisat-ı diniyeden bir kısmı da (vahiy ve nübüvvet) keyfiyetleridir.

Ernest hegel diyor ki, “eğer fikrinde müstakil bir mütefekkir gibi muhtelif kavimlerin müteaddit dinlerini tetkik edecek olursak söylemek mecburiyetinde bulunacağız ki hepsi de üzerine istinat edilemeyecek derecede zaiftir. Ekser-i maddelerinde mübayenet mevcuttur.

Ulûm-u tecrübiye ile asla tevafuk edemezler. Ve hakiki bir münekkit onları müdafaa edemez. Bundan dolayı esatire ait bu gibi bir takım hikayati, mucizati, ma-fevka't-tabia bir tarik ile bazı eşhasa vukuu bulan vahiy ve ilhamatı burada nazar-ı dikkate alamayacağız. Onlara inanmak için hiçbir tecrübe icrası mümkün olamaz. Ve bir tecrübe üzerine müessis değildirler. Bundan başka tabiatın bir kaide dahilinde olan hadisatıyla da muğayyirat arz ederler.”⁽⁵⁴⁾

Filhakika havarik-i tabiiyeden mahdut olan bazı hadisat-ı diniye mevcuttur ki, ilmen tetkiki ve mahiyetlerinin o suretle tespiti (ilm-i Edyân- ilm-i kelam)a taalluk eder.

Fünunun keşfiyat ve terakkiyatı daima muvaffakiyetle ilerleyerek el-yevm kavanin-i mahsusası ile cihet-i rabitası bilinemeyen ahval-i istisnaiyenin de behemehal bir kanuna merbutiyeti tespit olunacağına dair erbab-ı fen nezdinde mevcut olan itikat, ne kadar sağlam ve ne kadar muhak olursa olsun ulûm-u tecrübiyenin bugünkü sahası ulûm-u fizikiyeyi bile tecavüz edememiştir.

Hadisat-ı bruhiye ve ictimaiyeye henüz (ilm)in saha-i teshirine girmemiş ve kavanin-i akidesi keşfedilememiş olduğu cihetle bugün dahi kainat, bir takım istisna-i hilaf-ı ade hadisat ile ve bu havarıkla malemeldir.

⁵⁴ Ve hiddet-i mevcut: Ernest Hegel –Târih-i Edyân-5

(Vahiy ve nübüvvet)de ulûm-u tecrübiyenin taht-ı teshirine girmeyen ve her gün göz önünde husule gelip duran hadisat-ı ruhiye cümlesinden bulunduğu cihetle (fen)in bunları bilfiil tecrübe edememesi

bunlar inkar için bir hakkı bahş edemez.

Târih-i Edyânın vazifesi ise umur-u adiyeden olsun havarik-i adeden bulunsun hadisat-ı tarihiyeyi tetkik ve tespit eylemektir.

Tarih-i beşerde (vahiy ve nübüvvet) bir emr-i vakiadır. Şuun-u sabitesi tarihiyedendir.

Dava-i nübüvvet ile zuhur eden zevat-ı maluma tarafından tarih-i alemde bir harka-i tarihiye, birer müessese-i içtimaiye halk ve iddia olunmuştur.

(Nebi) namıyla tekerrim olunan zevat-ı tarihiyenin hayat-ı içtimaiye ve siyasiye ve ahlakiye hususunda birer müceddit oldukları tarihen muhakkaktır.

Jan Jak Ruso diyor ki (..... kavanin-i tabiat gibi kavanin-i içtimaiyede, tabi olan ahalinin, insanın ve devletin teşekküllerinde fail olarak ayn-ı kudreti tanıyıp hür olarak itaat ve saadet-i umûmiye bu boyunduruğunu kemal-i mutavaatla tahmil edilmeleri için millet babalarını her asırda vesat-ı asumaniyeye müracaata ve kendi asar-ı hikmetlerini ilahlara atfa mecbur eden işte bu haldir.

Avam-ı nasın mertebe-i idrakinden bilater olan bu sebep-i ulva dolayısıyla vaz-i kanun kendi mukarraratını gayr-i fanilerin ağzına koyarak hazım ve ihtiyat-ı beşerinin tahrik edemediği eşhası kudret-i asumaniyeye ile sevk ve idare eyler.

Lakin ilahları intak etmek ve kendisinin bunlara tercüman olduğuna halkı inandırmak her ademin kârı değildir. Vaz-i kanunun ruhundaki büyüklük hizmet-i mevduası da ispat eden en sahih mucizedir.

Herkes taştan elvah-ı hak eyleyebilir. Bir kahini elde edebilir. Veyahut bir kuşu terbiye ederek kulağına söz söyleyebilir.

Hasılı ahaliye tahakküm için diğer kaba ve adi vesait müracaat edilebilir.

Fakat yalnız bunları yapabilen adem bit-tesadüf bir takım budalayı başına toplayabilirse de hiçbir vakit bir hükümet tesis edemez. Ve eser-i garib-i kendisiyle beraber mahv ve münadem olur. Boş şaideler zeval-i pezir bir rabıta hasıl ederler. Bu rabıtayı daimi eden ancak (hikmet)tir. Daima varlığını muhafaza eden şariat-ı museviye on asırdan beri dünyanın nısfında hükümferma olan şariat-ı Muhammediye bunları telkin eden zatların büyüklüğünü bugün bile ilan eder.

Mağrurane bir fikr-i felsefi veya körcesine bir taraftarlık bir yük adamlarda birer (kazib-i muvaffak) görmek isteseler bile siyaset-i ciddiye bunların müstemer ve payidar tesisatlarını mebn-i aleyhim olan azim ve kavi dehaya hayretlerle takdir-i hevan olur.⁽⁵⁵⁾

Ruso'nun tenzih ettiği vecihle enbiyanın ne sihirbaz ve kahinlerle ve ne de en büyük felasife ile ve hatta cihangir hükümdarla tarihen mukayesesini kabil değildir.

Sihirbazlar ve kahinler, bir takım evza ve etvar (Geste) ile bazı avam üzerinde kudret-i sahiranelerine emin ve itimat vücuda getiren ruhları (Esprits) ve mabutları (idoles) şunun bunun emel ve arzularına ram edebilmeği iddia eden ve şu suretlerle maişet veya vaziyet-i mutedasına temine gayret eyleyen husus-u şahsiyetlerdir.⁽⁵⁶⁾

Bunlar bir dine, bir nevi içtimaiyat ve ahlakiyata mehd-i zuhur olmaktan çok uzaktırlar.

“Enbiya” ise mecmua-i hılfat hallak-ı alemin la-yutağayyur iradatı ile muteharrik olduğunu ve kuvve-i tabiat kezalik halik-i kainatın birer amili bulunduğunu beyan etmişler, ve bir heyet-i içtimaiyenin ve vahdetini kafil-i menafiini zamin olan desatir-i ahlakiye ve kavanin-i içtimaiyeyi ilan eylemişlerdir.

Kezalik hiçbir meslek-i felsefesi, hiçbir zümre-i felasife tarih-i alemde (enbiya)nın halik ve iddia eylediği havarik-i içtimaiye ve tarihiyeyi el-an hayz-ı fiile çıkarmamış ve hatta çıkarmağa bile kalkışmamıştır.

Kezalik cihangir hükümdarlardan hiç birisi defaten bir heyet-i içtimaiye tesis ve cemaat-ı desatir-i külliye altında tevhit ve bir devlet halinde temdin edememiştir.

Tarih-i beşerde akvam-ı muhtelifeyi bir nokta-i vahdette toplayarak bir takım desatir-i külliye ve hakayık-ı esasiye dairesinde bunları seviye-i medeniyet ve derece-i marifetleri verasında bir medeniyet-i aliyeye ve ekseriya mutekidat sahifeleri hilafında bir diyanet-i vahdaniyeye ve zayıf ve tesettetlerine rağmen bir devlet-i mühimme haline ilan etmek kudret ve azameti ancak Edyân-ı münzile naşiri olan peygamberlerde görülmüştür.

⁵⁵ Mukavele-i içtimaiye: Jan Jak Rausso

⁵⁶ Esasen sihir ve kehanet ve bunlara mümasil haller münzile de menfur ve merduttur. Tevrat'ta sefer-i tesbiyenin 18. Faslındaki 11. Cümlede şu emirler vardır. (nezdinde ne gözbağcı ne sihirbaz ne sihir yapmağa teşebbüs eden adem, ne büyücüye müracaat eden kimse, ne falcı, ne emvatı davet ve isticevap eden, ne.... ilh. ...bulunmayacaktır.) Sefer-i Tekvin (22,18) de de sihirbazı sağ bırakmayasın denilmiştir. Din-i İslâm bu babda pek şedid davranmıştır. Bir hadis-i şerifte (.....) buyuruyorlar. Tercümesi anlaşılmayan, manası olmayan bir takım elfaz ile taviz edilmesi (biz de üzerine kargacık burgacık yazılı olan nüshalı pazubent dediğimiz şeyler olsa gerektir.) def-i nazar için çocukların, şunun bunun üzerine öteberi asılması, kadınların kocalarına kendilerini sevdirmek emeliyle bir şeyler yapması veyahut yaptırılması, şirkidir. Cenab-ı risalet hiçbir müslim akilin bu mesellu hurafete vücut vermesini yakıştırmamış olduğu cihetle bu makule-i edhukeyi alamet-i şirk olarak ehl-i eşraka nispet buyurmuşlardır. Çünkü müşriklerin alihe-i batılası dahi böyle bir takım hurafat ve mezhurfattan veya oyuncaktan ibaret idi. (1001 Hadis- Arif Bek)

İnsanların (delal ve hayal) arkasında bu derece azim bir ittihadını farz etmek ve (tarih) halk eden azim için ancak zamanlarını ve ırklarının mefkürelerini bizzat kendileri dahi matla olmaksızın ikmal eylemiş olduklarını iddia eylemek, Jan Jan Ruso'nun tevciye eylediği vecihle mutaassıp, müteammi bir fikr-i felsefiden başka bir şeye matuf olamaz.

25- Kütüb-ü Mukaddese

Animizm, Fetişizm, Totemizm gibi ruhilik derkat-ı itikadiyesinde bulunan akvamda ne naşir-i din ne kitab-ı mukaddes ve hatta ne de sanat-ı kitabet görülmez.

Mısırlılar ve Keldaniler gibi hem sanat-ı kitabete vakıf ve hem de putperestlikte pek ziyade mütekamil olan dinlerde dahi ne naşir dinler ve ne de kütüb-ü mukaddese görülemiyor.

Bu milletlerin asar-ı kadimeleri meyanında bir çok menkuşat ve mehkukat-ı diniye bulunmakta ise de bunlar kitab-ı mukaddes cümlesinde olmaktan başka esasen kitap nevinden bile değildirler.

Kezalik, Yunan-ı Kadimde de din naşiri namına bir kimse görülmediği gibi kütüb-ü mukaddese namına da hiç bir şey yoktur. Vakıan Yunanistan'da bir çok felasife esamisi ve bunların bir çok kütüb-ü müellifesi bulunmakta ise de işbu zevat, kudema-i felasife ve kitapları da asar-ı hikemiye ve felsefiyedir.

Kütüb-ü Mukaddese namına bazı asara Çin, Hint ve fars-ı Kadim ile Japonya'da tesadüf olunuyor. Fakat bunların kitapları kütüb-ü münzilede madud olmayıp Zerdüş, Konfüçyüs, Budda gibi zevatın kendi eserleri addolunuyor. Ancak havi oldukları şeyler, ilahiyata, diniyata ait oldukları için o milletlerce kütüb-ü mukaddese nazarıyla telakki olunurlar.

Edyân-ı münzileden şeriat-ı museviyeye ait olan kütüb-ü mukaddese yirmi dört adettir. Nasara kilisesince işbu kütüb-ü mukaddeseye ahd-i atik namı verilip adetleri altmışa kadar iblağ edilmektedir ki bunlardan bir çoklarının eseri vahiy-i ilahi olması veyahut mevsuatın bulunması el-an münakaşa ediliyor.

İlk evvelkilerden beş adedini muhtevi olup Hazreti Musa'ya nispet edilen esfar-ı hamse de nebi-i müşarun ileyhın intihalinden sonraki vukuanın da mezkur olması gibi garabetler ve Nasara kilisesince de vahiy-i ilahi olan işbu esfar-ı hamse için Hazreti Musa'nın daha eski asardan istifade ettiğine ve hatta bu hususta muharrirler (secretaires) istihdam eylediğine müteallık kanaatler bile vardır.

Şeriat-ı İslâmiyeye Tevrat denilen kitab-ı mukaddes işte bu esfar-ı hamsedir.

Akide-i İslâmiyeye nazaran Cenab-ı Hak tarafından Hazret-i Musa'ya vahiy edilmiş olan Tevrat-ı şerif (gerek tahrir ve gerekse tefsir cihetinden)sur-i muhtelif de düçar-ı tahrifat

olmuştur. Nazar-ı İslâm'da ve suk-u tarihi için mahfuzat ve mektubat nevinden mazbut ve metevatir bir anane-i tarihiyeye ihtiyaç vardır. Halbuki işbu anane-i tarihiye mevcut değildir.

Binaenaleyh eldeki tevatür, Hazreti Musa'ya vahy edilen tevatür'ün aynı olarak kabul edilemez.

Filhakika İbranilerin tarihinde görüldüğü üzere bu kavmin asar-ı maddide zarfında düçar olduğu inkılabat-ı içtimaiye ve sadamat-ı siyasiye yüzünden kitab-ı mukaddesi tamamen ve harfiyen muhafaza edememiş olması ve elcat-ı zamaniye ile Tevatür'da bazı tahrifat icra edilmiş bulunması şek ve şüpheden azadedir. Kral Yuşya zamanında (Kable'l-Milad 622) bu kitabın veya bir kısmının Mabet-i Süleyman'da keşf olunması gibi şaibe-i tahrifat mescut olduktan başka zuhur-u İslâm'da Medine-i Münevvere yahudileriyle Kudüs tarafındaki yahudilerin ellerinde bulunan nüshalarda azim farklar da görülmüş ve bazılarında münderiç olan bir çok şeyler diğerlerinde bulunamamıştır. Runca, Latince vesaire de ki mütercim olan nüshalarda na-favütler ise bi-had ve bi-hesaptır.

(İncil)lere gelince, diyanet-i İslâmiye nazarında Hazreti İsa'ya mutallık İncil namındaki kitab-ı semavi münzel olmak lazım geldiği halde ortada hiç öyle bir kitabe yoktur. Elliye kadar vardırılmış olan nüshaların her biri enbiyadan olmayan zavatin kaleme aldıkları eserler olup el-yevm muteber olan dördünün de muharrirleri malumdur ki, bazıları Hazreti İsa'yı hiç görmemiş yalnız onun havarilerinden birisine mülaki olabilmıştır. Nasara kilisesince bunlara ahd-i cedit denilir.

Târih-i Edyânda vesaik-i tarihiye şeriatını cami olan yegane kitab-ı mukaddes, yegane kitab-ı münzel ancak Kur'an-ı kerim'dir.

Kur'an-ı Kerim, kalamullahtır. Yani bundan mütekellim olan, Cenab-ı Hak olup diğer kütüb-ü mukaddese gibi Cenab-ı Halik'in evamirini nakil ve rivayet tarzında değildir.

Binlerce ashap, Kur'an-ı Kerim'i, cenab-ı peygamberden tevatüren nakil etmiş ve bu tevatür yüz binlerle, milyonlarla eşhaş tarafından zamanımıza kadar idame edilmiştir.

Kur'an, hafız-ı kiram marifetiyle ve kemal-i itina ile mütevatiren mahfuz olduğu gibi bidayetten biri mazbutat-ı muharrire ile de teyit ve tevsik olunmuştur.

Kur'an'ın bizzat her ayeti ve bundan başka da her ayetin ma-kablinde ve ma-badında bulunan ayetler arasında mevcudiyeti ve tevatürü dahildir.

Buna binaendir ki Kur'an da dahil⁽⁵⁷⁾ olduğu muhakkak olan besmelenin iptidaisinde müstakil bir ayet olmasında tevatür bulunduğundan (besmele her surenin iptidasında müstakil ayettir) denilememiştir.

⁵⁷ Ma beyne'd-deftin Kelamullah-ı Teala

Velhasıl Kur'an-ı Kerim, bütün ve suk-u tarihiyi (Certitude Historique) cami ve her vecihle şaibe-i tariften ari bulunmuştur ki hiçbir münkir, hiçbir muteriz, işbu Kur'an-ı Kerim'i Hazreti Muhammed'den başka bir kimseye izafe ve isnat edemiyor.

Kürre-i arzın nısfına karib akdar-ı muhtelifesinde herzecan edinilen bu kitab-ı kerim her yerde aynıdır.

Kur'an-ı Kerim ümmet-i Muhammed'in sened-i muted behi⁽⁵⁸⁾ ve Hazreti Muhammed'in idi bir mucizesidir.

26- Tasnif-i Edyân

Dinleri kendi daire-i mahsusalarını da tasnif etmek bin-nisbe sehildir.

Hele Edyân-ı münzile, pek mükemmel surette tasnif olunur.

Fakat ruhilik derkat-ı itikadiyesinin ve buna karib olan mesela kadim Mısır'ın avam dini gibi bazı Edyânın hadisat-ı mütenevvalarını tahdit, temyiz, tasnif etmekte müşkülât-ı azime mevcuttur. aSıl müşkülât ise işbu tasnif-i Edyânın umumuna tatbik etmektedir.

Çünkü Târih-i Edyânın tahlil ve tenkidine maruz olan Edyân-ı muhtelifenin kaffesi bir takım evsaf-ı mümeyyize ile ihata edilmeyerek bir çok eşkal-i diniye daire-i tasnif haricinde kalıyor.

Bazı dinlerin esasat-ı itikadiyelerinde diğer bazılarının serair-i taabbudiyelerinde istisna-i haller bulunması bazılarının hakayık, diğer bazılarının havarık üzerine bina olunması bir takımında tabakkat-ı aliye ve safile arasında bu babda farklar ve imtiyazlar bulunması işbu tasnif ve tavsif keyfiyetini fevkalade işgal etmektedir. Edyânın tasnifinde ilk varid-i hatır olan keyfiyet bit-tabi hak ve batıl olmak üzere ikiye taksimi cihetidir. Ve hala-i evvelde gayet basit görülen şu tarz-ı taksim bilakis cihet-i amelîyesinde gayet müşküldür. Çünkü bir taraftan Târih-i Edyân, dinleri hak veya batıl olmak üzere tavsif ve tespit eylemek selahiyetine haiz değildir.

Diğer taraftan da her ümmet müntesip olduğu dini, kendi edillesine, kendi kanaatine istinaden hak, maadasını batıl etmekte mesr bulunuyor.

Hak ve batılın temyizinde haiz-i selahiyet olması lazım gelen ulema-i asar dahi bütün eşkal-i diniyeye şamil olarak fikirlerini tevhit etmemişler, ve hatta takip bile edememişlerdir. Bu hak ve batıl keyfiyetini, herhangi bir dinin saliklerindeki çokluk ve azlık ile tayin etmek ise bütün muhakeme-i selimeden uzaklaşıyor.

⁵⁸ Va'tasimu bi-hablillahi cemian vela teferreku (Allah'ın ipine sınıksız sarılın ayrılığa düşmeyin) *Ali İmran, 3/103*

Bazı müverrihler, dinleri Edyân-ı tabiiye ve Edyân-ı ahlakiye suretiyle taksim etmişlerdir ki birincisinde münhasıran mevad-ı tabiiyeye irtibat ve ikincisinde desatir-i ahlakiye ve içtimaiyeye istinat esasıyla tavsif ediliyor.

Şu tarz taksim dahi Edyân-ı maluma ve mevcudeye tatbik edildiği zaman bir çok eşkal-i diniyeyi tamamen tefrik ve ihtiva edemiyor.

Bazı musanniflerde lisan-ı esasi üzerine bir tasnif yapmak mesela elsine-i turaniye ile mütekellim olanların dinlerini bir başka sınıf addetmek cihetini düşünmüşlerdir.

Halbuki Edyân hususunda lisanların dahili pek az görülmektedir.

Aralarında lisanca mukarrenet görülen milletlerde dinen müğayyiret görüldüğü gibi lisanen müğayyiratları görülen milletlerde de dinen uhuvvet görülmüştür.

Mesela museviyet yalnız Beni İsrail'e münhasır olup diğer milel-i Samiye bir çok eşkal-i diniyeye salik oldukları gibi din-i İslâm'da elli kadar elsine ile mütekellim olan akvam-ı muhtelifeyi kendi daire-i uhuvvetine cem etmiştir.

Hele kavmiyetçe lisanca, dince henüz mebadi de bulunan milletler meyanında lisanlara göre bir tasnif-i Edyân yapmak imkansız bir şeydir.

(Fikr-i Uluhiyet) itibariyle yapılan taksim-i Edyânda insanlar muhaddisat-ı diniye noktasında üç büyük kısma ayrılabilirler.

1-Hadisat-ı diniyelerinde ancak ervah ile bazı tabii mevada itikat ve irtibat hisleri görülen (Animizm, fetişizm, otemizm) gibi akvam-ı vahşiye derekesidir ki bunlarda fikr-i uluhiyet mevcut değildir.

2-(Taaddud-ü İlah) kail olan müşriklerin itikadıdır ki, bunlarda taharri-i halik hissi, uluhiyet fikri mevcut ise de uluhiyetin evsafından olan vucup, vücut, hikmet, adalet gibi sıfatlara hemen hiç ehemmiyet verilmemiştir.

3-Fikr-i uluhiyette tevhide ve Cenab-ı Hakta sıfat-ı kemali kabul eden muvahhitlerdir.

27- Tedâhül-ü Edyân⁽⁵⁹⁾ (Dinlerin Biribirine Etkisi)

Şöyle umûmî ve kati bir söz olmak üzere deyiverelim ki hal-i besatatta hiçbir din görülmemiştir.

Dinlerin meratibi mütedahil oldukları gibi akait ve ibadeti de mütedahildir.

Evvela, safi Animizm, bir din-i müstakil suretinde görülmüş olmayıp mebadi de kuvve-i tabiiyeye bir ruh bir zeka isnadıyla onun mutekidlerini ikmala hizmet ettiği gibi

⁵⁹ Bu bahis (Târih-i Edyân-Mithat Efendi)den alınmıştır.

bilahare fetişizme karışarak o sınıfa mensup olan Edyânın da tekamülüne hizmet etmiş ve ruca-i ibadeti tamime kadar varmıştır.

Saniyen, Fetişizm mertebesinde iyad-ı beşerle masnu olmayan mevad-ı hayvaniye ve nebatiye ve camideye arz-ı perestiş eden insan, Animizmden bil-küllüye çıkıp hatta onu unutmuşta olmayıp bilakis yine Animizm'i daha ziyade mütekamil bir hale koymuş demektir. Zira, fetişlere edilen ibadet, hakikat halde yine ervahadır. Fetişler, ervahın tecelligahı olmak suretiyle mescut ve mabut olmuşlardır.

Fetişlik mertebesi tekamül ede ede putperestliğe takrib edildikte ve hatta vusul bulundukta nev-i beşer ne Animizm'i ne de Fetişizm'i bil-küllüye terk ve nisyan etmemiştir. Ervaha şahsiyet isnadıyla fikr-i uluhiyeti meydana çıkarması Animizm'in tekamülü ve fetişlerin putlara tahvil etmesi de Fetişizmin tekamülü addolunmuştur.

Olsa olsa putperestlik mertebesine varmış olan insanlar kendilerinden aşağı ve binaenaleyh nakıs görmüşlerdir.

Fetişliğin, putperestliğe suret-i intikalinde şu dahi ziyadesiyle şayeste-i dikkat ve layık-ı ehemmiyettir ki, fetişliğin daha basit bir yolda terakkisiyle ruhlara uluhiyet vermek derecelerine vardığı zaman "Dervidizm" denilen Avrupa din-i vahşisi suret bulmuştur ki bunlar mevalid-i tabiatın kaffesini terk ile yalnız ağaçlara ve tercihen meşe ağacına ubudiyetlerini arz etmişlerdir. İşbu şecerperestlik Avrupa'daki milel-i vahşiyenin henüz Kafkas da buldukları zamanlarda tekml ederek Fenikeliler oralara vardıkları zaman bu dini öğrenmeleriyle onlar dahi o tekamüle zemimeten tunç ve pirinç gibi maadeniyat da o ağaçların sunilerini yapmışlar.

Demek oluyor ki, fetişliğin o cihetini putperestleştirmişler, keزالik Fenikeliler, fetişlikleri zamanının mescudu olmak üzere yalnız taşı muhafaza ederek ahcar-ı sakıtayı tercş eylediklerinde hangi ibadethanelerinde ahcar-ı sakıta yok ise adi taşlardan veyahut tunç ve pirinç ve bakırdan onların resimlerini yapmışlar ve onlar dahi fetişliğin işte bu cihetini putperestleştirmişlerdir.

Keldan da gayr-i gaha boğaların canlılarına ne zamanlarda taabbud eylediğini kadim-i azimesi hasebiyle bilemiyor isek de bu perestişin bir mükemmel fetişlik olmasına mukabil, bilahare onların heykellerinin yapılması da işte fetişliğin bu cihetini putperestleştirmek demek olacağına şüphe olunamaz.

Mısır'da böceklere, kuşlara hatta öküzlere edilmiş olan perestiş totemizme dahi uğramış mütekamil bir fetişlik demek olup sonra bu cihette putperestleştirmek tekamülünün husule geldiği heykellerinin imal olunması suretinde görülmüştür. Meahaza Apis Öküzü'nün asıl canlısına taabbud fetişliği, putperestliğin kemalinde dahi muhafaza edilmiştir.

Meratib-i Edyânın bu tedahülünü son merteye olan Edyân-ı semaviyede dahi görmüşüzdür.

İlk talim-i rabbani ve tekrim-i ilahi olan akide-i tevhid ve tenzihi sunuf-u evlad-ı Nuh'tan yalnız, Ben-i Sam ve onun da yalnız silsile-i İbrahim'i az çok muhafaza edegeldiği ve sunuf-ı sairesi kamilen, Keldani putperestliğine saptıkları halde Beni İbrahim de hiç olmazsa "Antropomorfizm" yani hak Taala Hazretleri'ne insan sureti isnat yolunda putperestliğe bir meyl-i peyda etmişlerdir. Zira son iman-ı kamilemiz vecihle gayr-i mahdut ve binaenaleyh gayr-i müteşekkil ve cismaniyetten münezze ve veکل ve şarap gibi havaic-i mahlukiyattan müberra olan Allah Azimüşşan, adi bir insan gibi yeryüzüne indiği ve insanlar arasına girdiğini ve yiyip-içtiğini görmüşlerdir. (Bu mesailde Tevrat'ın muharrefiyatını, müfteriyatını yani İsrailiyatı hatırdan asla çıkarmamalıdır.)

Hazreti Musa'nın bi'setinden sonra bile Beni İsrail'in o din-i hakk-ı semavi ile putperestlik arasında bir tedahül vücuda getirmek inadında ne kadar ısrar eyledikleri malumdur.

Hıristiyanlığa gelince, putperestlik ile din-i hakk-ı İsa arasındaki tedahül bil-külliye calib-i nazar-ı hayrettir. Hatta buna "tedahül" demekten ziyade bir "tahavvül" denilmiş olsa bile becadır. Putperestlik teslisini kabul etmişler ve Antropomorfizm nesleğini ise tamamıyla almışlardır. Zira (ilah)ın suretini tabak-ı insan suretinde yapıp pederi ihtiyar ve oğlu genç suretinde tasvir etmeği bile unutmamışlardır.

28- Tedâhül-ü Edyânın Avâmili

Ruhilik ve putperestlik derkat-ı itikadiyesinde zeka-i beşerin delaletleri tarihinde başka bir şey taharri etmemelidir.

Asıl aranılacak şey tarih-i alemde payidar birer müessese teşkil eden Edyânın yekdiğeriyle tedahülleri muhit-i aslilerinden tebautları ve zunun ile ihtilatları esbabiye'dir.

Bir dinin mebde-i zuhurundaki halisiyet ve safiyetini muhafaza edebilmesi ve takım-ı zunun ve evhamdan gali olabilmesi için akaidinin mazbut ve medun olmasına ve saliklerince kolaylıkla talim ve taallim olunabilmesine ihtiyaç vardır.⁽⁶⁰⁾

Bu esas temin olunmadıkça herhangi bir dinin vaziyet-i asliyesinden inhirafı pek tabiidir. Esbab-ı atıye dahi bu inhirafı daima teşrii etmiştir.

Evvela-Hurâfât

⁶⁰ Ale'l-İtlak Edyân arasında ancak din-i İslâm, ilmi ve ameli ahkâmını ihtiva eden Kur'an-ı Kerim'i asırlarca zayi ve tahriften masun bulundurmuş ve bütün saliklerine (ilm-i hal)i farz kılmıştır.

Gerek (vehim)in, (his)in hakimiyet ve besatından tevellüt etsin ve gerekse akaid-i maziye-den müntakil bulunsun, avam-ı nas kendisini zünun ve hurafata kaptırıyor. İhtisat-ı ruhiyesi daima buna meyyal oluyor. Kütüb-ü diniyesine muhalif olsa bile onları kabul ve idame eylemek cebati ile mecbul bulunuyor. Tabaka-i safilesi işbu amelin tesirinden azade kalan hiçbir ümmet yok gibidir. Akaid-i mazbut, ahkam-ı medun, uleması mebzul olan İslâm ümmetlerinin bile avam-ı tabakatında bu hurafeler münteşirdir.

Saniyen-İfrat

Yani Edyân salıklarından bir kısmının hissiyat-ı diniye ğulyanıyla taabbudat da mutekidat da ifrat, teşebbiye ve teccessime heveskar olmalarıdır.

Din-i İslâm, bu ifratı şiddetle men etmiş ve bunu Edyân-ı salifenin en büyük muharibi olmak üzere era eylemiştir.⁽⁶¹⁾

Hıristiyanlığın esasında teslise delalet eden hiçbir şey yok iken yekdiğerini veli eden konsiller bunu ihdas ve ikmal etmiştir.

Kezalik tarih-i umûmînin karain-i haliyesi, Mısır'da, İran'da, Hint'te ve Çin'de tevhit üzerine müesses bir dini hutut-u esasiyesini göstermekte ve tarihin tenvir edemediği bir çok asırlar zarfında ümem-i mezkura rüesa-i ruhaniyesinin mesail-i itikadiyeye tevsi ede ede din-i tevhide putperestliğe taklib eyledikleri görünmektedir.⁽⁶²⁾

Salisen-Tasniât

Bu da ekseriya hakayıktan ziyade havarıka, basit bir hadiseden ziyade muhic bir efsaneye, kamil bir insandan ziyade efsanevi bir kahramana meclub ve aşık olan avam-ı halkı

⁶¹ Hadis: İyyaküm ve'l-ğulva fi'd-dini kaimen heleke men kane kableküm bi'l-ğulva fi'd-din. Tercemesi: Umuru dinde ğulva ve ifrattan sakınınız. Zira ümem-i salifenin helaki ifrat fi'd-din'den olmuştur.

⁶² Mısır'da her vedutun kulunca tab-ı kahinleri vahdaniyet-i ilahiyeyi tasdik ederlerdi. Zamanımızda keşif olunan Mısır asarı dahi kavli-i mezkuru teyit ediyor. Kitabelerin birinde (Rabbü'l-semavati ve'l-ard olan Allah, alemin halikidir. Kendisi halk olunmamıştır. Ne bidayeti ve ne nihayeti vardı) ibareleri münderiç yani dördüncü sülale devrinde inşa olunmuş olan mabetlerde ne resim, ne de heykel bulunmamıştır. Halbuki sonraları, yapılan mabetler, heykel ve oyma resimler ile doludur. Bu ise bazı müverrihlerin iddia ettikleri gibi Mısırlıların iptidaları vahdaniyet-i rabbaniyeyi tasdik etmekte olduklarını ima eder. (Tarih-i Umûmî-Murat Beğ) İran-ı Kadimede zersüş'tün kitabı olan Zendavesta'daki (seneviyet) zihn-i beşerde bilahare teşkil ve tayin eden ve ezeli ve ebedi iki mebde kabulünden ibaret olan (seneviyetin) aynı değildir. Zendavesta da mebde-i ziya (Hürmüz) ile mebde-i zulmet (Ehrimen) ezeli bir vahdet-i ula'dan medan eder. (Tarih-i Felsefe- Abebart). Çinliler (Şang-Ti) yani hakim-i azam'da (Moğol lisanı da Han-Tanrı) uluhiyetçe o kadar büyük bir istiklal buluyorlar ki müverrih-i Edyândan (leğ) (kabir) (habil) vesaire bu istiklali bir vahdaniyet-i mutlaka (Monotesme) olmak üzere telakki ediyorlar. Bu müverrihler, Çin'in işbu han Tanrısı'nı Beni İsrail'in Yehova namıyla rabbü'l-semavati ve'l-ard ve hüve ala külli şey'in kadir diye iman eyledikleri Allah'a atfederek şu suretle Çinlilerin ilah-ı hakikiyi an-asıl tanıdıkları halde bu iman-ı tamı bilahare derkat-ı safile-i eşraka doğru tenzil eylemiş olduklarını zannediyorlar. Hatta Kongaçyus'un/Konfüçyüs tesis etmiş olduğu dinde imanın her cihetçe bu kadar ulviyet ve temamiyeti olduğuna dikkat ederek kongaçyanizm dahi Çin için şu noktada bir terakki değil bir tedenni olduğuna hüküm vermeğe kadar varıyorlar. (Târih-i Edyân-Mithat Efendi)

daima elde bulundurmak ve işbu ihtiyac-ı ruhilerini tatmin etmiş olmak için ruşa-ı ruhaniyenin bir takım muhteranda bulunmalarıdır.

Mabut ile ibad arasında vasıtalar kabul eden ve muhakeme-i akliyeden ziyade teheyycat-ı hissiyeye istinat eyleyen bir takım dinlerin esasatı, bu kabil tasniat yüzünden bir emmuzec-i hayal ve delal derekesine düşmüştür.

Din-i İslâm tarihen mazbut ve mütevatir olan esastı sayesinde bu şaibeden masun kalabilmiş ise de Edyân-ı saire en mümtaz şahsiyetlerin bile mevcudiyet-i tarihiyeleri şüpheye düşürecek derecede mütenakız rivayet ve izafet karşısında bulunuyor.

Rabian-Aks-i Tesirât

Edyân ve mezahibin akvam üzerinde tesirâtı olduğu gibi akvamında Edyân üzerine aks-i tesirâtı vardır. Bu da secaya-i fitriyenin ruh-u milliden gayr-i münfek olması ve her nevi hareket ve medeniyetlerinde mütemadi-i tesir bulunmasıdır.

“mesela Çin’deki Buda Mezhebi, Hint’teki Buda Mezhebi’nin aynı değildir.”

“Hıristiyanlık namı altında Avrupa’da (Baberutun) gibi esnama taabbud eden tam mülhitler, İspanyol gibi Hamail (Amulette)lere tapan fetişistler, İtalyan gibi bir karyenin (Madonna)sını bir uluhiyet telakki eden Vesniler bulunuyor.

“İslâmiyet bile tevhitteki sadeliğine rağmen bu kanun hükmünden kurtulmamıştır. İran İslâmiyet’i ile Arabistan ve Hint İslâmiyet’leri arasında mühim farklar vardır. İslâmiyet, başka yerlerde sermaye-i muvaffakiyeti olmuş olan o müsavat-ı beyne’l-beşeri Hindistan’da tamamen tesis etmeğe muvaffak olamamıştır. Bir takım Hint Müslümanları, diğer Hintliler gibi sunuf-u içtimaiye usulünü idame ederler. Dahkanlar arasında İslâmiyet o derece tanılmaz bir hale gelmiştir ki, Brahman dininden güç tefrik olunabilir. (Ruhu’l-Akvam- Kostave Löben)

Hamisen-Teşrihât

Malumdur ki, hayat-ı cemiye tanzim ve havaic-i fitriyeyi tatmin edebilen kavanin ve malumat yalnız (ilim) sahasında bulunamıyor. Ulûm ve fûnun münhasıran müşahade ve tecrübesi mümkün olan hususatın (Phenomenes accessibles) nisb-i sabitesini tetkik ile iktifa ediyor.

Fakat işbu hususatın verasında pek az tanılabilen ve daha arkasında hiçte tanılmayan bir çok hadisat ve avamil mevcuttur. Binaberin bedihiyyat, hadisiyyat, mutearifeler, faraziyeler dahi beşeriyetin havaic-i fikriye ve içtimaiyesini temin eden vesaillerdir.

Hatta “fûnun-u hazinenin menşei, zûnun-u kadimedir” denilmesi nazar-ı tarihte zûnun-u kadimenin de bir kıymet izafesini erae ediyor.

Cemiyet-i beşeriyenin mebd-i meadına mütedair havaic-i fikriyeyi ve saadet-i içtimaiyesine müteallık desatir-i külliyeyi ihzara mütekellif olan denilir. Hatta bu hususta tarik-i ilmi ve tarik-i akli ile beraber tarik-i vahiy ve ilhamı da iktiva ediyor.

Mübahis-i mukaddimede tafsil edildiği vecihle Edyân-ı münzilenin zuhurundan bir müddet-i mahduda kizran olduktan sonra hakayık ve ahkâmın teşrihatına mübaşeret tabidir.

Vahiy-i ilhama müstenit olan esasatın teşrihi münhasıran tarik-i felsefiye raci olduğundan ve felsefe ise serbest-i muhakemeyi intaç eylediğinden bir çok Edyânda –meslek-i felsefe ile mahlut- bir takım mezahib vücuda geliyor.⁽⁶³⁾

Tarik-i vahiy ve ilhamın mevhubatını tarik-i akıl ve mantığın mevzuatı ile mükemmelen muvazeneye muvaffak olabilen din-i İslâm'dan maada Edyân-ı saira da bu keyfiyet ya da bir takım nefis ve irtidatları intaç etmiş veyahut mantık ve muhakeme (Raisonnement)nin tardını müstelzem olarak ondan sonra akaide müteallık izah ve tefsirler mecalis-i mahsusanın mükerreratına tevdi edilmiştir. İşte bu dinlerde esrar ve rumuzat ve mantıkla da mütenakız mutekidat pek çoktur.

Endelüjans, Evharisti, teslis vesaire bu babda birer misal teşkil ederler.

29- Tekamül-ü Edyân

Evvelce de tezekkür edildiği vecihle hikmet-i tarihin bir mütearife-i esasiyesidir ki, beşeriyet daima terakki, daima tekamül etmiştir.

El-sinenin, ulûm ve fûnunun, hukukun, usul-u hükûmatın velhasıl bir çok mahsusat-ı beşeriyenin mebd-i meriyesi ile eşkal-i haziresi arasında yapılacak mukayeseler bu hakikatı tamamen izhar eder. Târih-i Edyânın hadisat-ı diniye olmak üzere kayd-ı kabul ettiği hususatta dahi işbu murahil-i tekamülü basit bir nazarla görebiliriz.

Mesela, ruhilik derkatındaki Edyân-ı iptidaiye de beşeriyet sevaik ve temayülat-ı tabiiye tahtında müteharrik olup ben-i nevinin tecaribini tetkik ve ondan istifade vesailinden mahrum olduğu için her zaman ancak muhafaza-i ferdiyesine menafi-i şahsiyesine kasr-ı nazar ederek bütün halet-i ruhiyesi bir takım zünun ve nazariyat-ı adiyeden ibaret kalmıştır.

Putperestlik devr-i itikadiyesinde de kudret ve azametini ve zat ve mahiyetini tayin ve idrak edemediği esrarengiz kuvvetlerle idare olunduğuna zahip olmuş ve nazarında harikulade meşuşiyeti itibariyle hayretengiz muammalar ihzar eyleyen mevcudatın kavanin-i sabiteye tabii olup bir faal-i hakim in eser-i dai ilahisi olduğunu bulamamıştır.

⁶³ Eflatun felsefesinde de diyanet-i şarkiyenin müteakabil tesirâtı mahsustur.

Ancak bir peygamberin vahy-i ilahiye müstenit tebliğatı ile din-i tevhide mezhur olan beşeriyet ise, mebdeini, maaşını, maadını tanzim eden hakayık ve desatir-i aliyye ile haiz mertebe-i kemal oluyor.

Mamafih Edyân-ı münzileden şeriat-ı museviyede fikr-i uluhiyet bittabi bazı tahrifat neticesinde antropomorfizm zünunuyla karışmış ve Hıristiyanlıkta dahi fikr-i tevhit vahdet-i külli (Universal)ye bina edilerek bu yüzden putperestlik iradına kapı açmış olduğu halde din-i İslâm bu babda vahdet-i hakikiyeyi talim ederek (Tenziye-i ilahi)de meratıb-ı irfan-ı beşerin aksa-i kemalini izhar eylemiştir ki, şu hakikat bütün mütefekkirin-i beşerin umumen müsellemdir.⁽⁶⁴⁾

Binaberin eşkal-i muhtelif-i diniye, yekdiğeriyle mukayese edilecek olursa bu tarzda bir tekamül-ü sahafatını ibraz etmek tabiidir.

Ancak şu tekamülün sevk-i tabi-i beşeriye kasr edilmesi daha açık tabir ile (Dinler, beşeriyetin gayr-i iradi mesaisi vebuti bir istihalesi neticesidir) denilmesi bil-vücuha şayan-ı tetkiktir.

Evvela:

Hadisat-ı tarihiye-i diniye gerek mücemmelen ve gerekse mufassalan tetkik edildiği zaman sarahaten görülür ki iptida-i beşeriyet, ruhilikte tabiat ve putperestlikte halik-i tabiat hakkında ferdiyat ve zünun hasıl etmiştir.

Edyân-ı münzileden kat-i nazar edecek olursak diyebiliriz ki, mutemeddin-i beşeriyet, el-yevm ancak tabiat hakkında nazariyat ve fünun iktisap eylemiş ve fakat halik-i tabiat hakkında- tarik-i tecrübeyi terk ve tecavüz etmeksizin- hiçbir vukuf gösterememiştir.

Basit bir mülahaza ile görünüyor ki, tarihin şahsiyet-i beşeriyesi bedihat (intuion) ve ilham (Revelation) tarikleriyle halikini bulmuştur. Ve azam-ı mütefekkirinden bazıları da ulûm ve fünunun terakkiyat-ı mütetabiası Edyân-ı kamilenin hakayık-ı esasiyesini tespit edeceğini iddia etmekte bulunmuştur.

Saniyen

Edyân-ı münzile, buti bir istihale, buti bir istihzar neticesi değildir.

İbranilerin tarihi remad-ı asar ile örtülmüş olmakla beraber celilü'l-kadir bir zatın veyahut aynı evsiftaki eslanenin bu milleti evamir-i mübelliğ'e etrefindan derhal toplamış olduğunu hutut-u esasiyesiyle erae eylemekte ve hele gayet mazbut olan vesaik-i tarihiyye,

⁶⁴ Diyanet-i İslâmiye nazarında zat ve sıfat-ı bari hakkında peygamberlerin vahy-i ilahiye müsteniden tebliğ ettikleri akaidi yekdiğerinin aynı olup bunda tekamül yoktur. Bu babda bir tahavvül ve tekamül görülmesi ancak ümmetlerin idrak ve marifet hususundaki telakki ve kabiliyetlerinin tefavütünden başka bir şey olamaz.

Hazreti Muhammed'in bedevi ve müşrik arapları kelime-i vahide tahtında tevhit ve temdin etmiş bulunduğunu ispat etmektedir.

Pek aşikar olarak görünmektedir ki, bu ümmetlerde asırlardan beri körü körüne kabul edilen ve bir lahza münakaşasına tahammül edilemeyen eski akidelerin, fikirlerin, teamüllerin miras-ı kadimi kaffeten bir an-ı tarihiyede idam ve imha olunuyor.

Salisen

Eşkal-i saire-i diniyenin zünun-u kadimeyi tadil veya terkip ederek kat-i merahil eylemekte olmasına karşı Edyân-ı münzile, bir medeniyet-i cedide ile neticelenen ve efkar-ı beşeriyede bir takım itikadat ve malumat neşir eyleyen anı ve mühim tahavvülat ve inkılabatın mebde-i faalıdır. Ve mübhes-i mahsusunda tezakür edildiği vecihle akaid-i münzilenin sonraki istihaleleri tekamülden ve saffet-i iptidaiyeden halidir.

Rabian

Edyân-ı münzile, ırakta mustahzır bir tekamülün değil belki bir misak-ı içtimainin eseridir.⁽⁶⁵⁾

Kavaid-i sabite, hukuk-u cemiyet, fikr-i mead ve fikr-i mesuliyet, Edyân-ı münzilenin lazım-ı gayr-i müfarikidir. Edyân-ı tabiiyede heyet-i içtimaiye mefküresi yoktur.

İnsanları müsavata, şefkat ve adalete, fezail-i ahlaka davet eden, haysiyet-i insaniye, tekafül-ü umûmî ve hiddet-i kuvve esaslarını tevsik eyleyen, kemalat ve terakkiyatın ve saadetin nihayetsiz olması mefkürelerini telkin eyleyen ancak Edyân-ı münziledir.

Edyân-ı münzilenin kıymetini cennet ve cehennem gibi mevadi-i müstakbelesine, saadet-i mevudesine kasr etmek bu dinlerin tarih-i alemdeki alem-i içtimaiyelerini inkar eylemektir.

Bu dinler beşeriyet de fikr-i mesuliyet telkin ederek doğmuşlar ve bununla yaşamışlardır. Esasen bu dinlerin refini düşünmek aynı zamanda ziya-ı fikri hukuk, fikr-i cemiyet mülhaza ve endişesi derhal istilzam eder.

Velhasıl sevk-i tabii ile temadi ve tekamül eden eşkal-i muhtelif-i diniye, ferdiye-i menafi-i, ferdiye-i takipden ayrılmamıştır.

Putperest ezmine-i kadime içinde zuhur eden Edyân-ı münzişe ise mübadisini menafi-i amme, tekamül-ü amme esasları üzerine tesis eylemiştir.

Vakıa menfaat-ı amme, fikr-i min vech-i menfaat-ı şahsiye mülhazasıyla kabil-i teliftir. Ancak bu takdirde menafi-i muaccele yerine menafi-i müeccele takdir muktezidir.

⁶⁵ Bu misak ki, bir peygamberin Cenab-ı Hakka izafeten ümmetin taahhudatını kabul etmesi demektir. Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedit tabirlerinde pek sarih olduğu gibi din-i İslâm'ın kelime-i şahadetinde ve Kur'an'ın müteaddit ayetinde dahi tasrih olunmuştur.

Menafi-i müecceleyi daima derpiş etmek ve ona tevfik-i mekasid eylemek ise avamın mertebesi idrakinden bilaterdir. Havasın bila garaz buna çalışması biraz müteazirdir.

Binaberin Edyân-ı münzilenin desatir-i esasiyesini ukul-u muntazenin vahy-i ilahiye müstenit tebliğat ve tarifati ile tevciye eylemek zaruret-i mantıkası mevcuttur.

“Hiçbir din bir şahsın eseri değildir. Lakin bir azim-i metin sahibinin, Musa veya Pavlos gibi bir dahiyenin nüfuzu olmaksızın bir dinin terakkisi ve intişarı da mutasavvir değildir” sözü⁽⁶⁶⁾ tarihin şunun-u sabitesi meyanında din-i İslâm, hazreti Muhammed’in müessese-i münferidesi bulunması muvacehesinde sıfırdır.

Kezalik, şeriat-ı Museviyenin issu’l-esası evamir-i aşeredir. Maadası adeta bunun furuatı ve tefsiratıdır. Kütüb-ü İbraniye ne kadar tahrifata düçar olmuş ve İbranilerin tarihi ne kadar karışmış olursa olsun bu evamir-i aşerenin ve vahdet-i museviyenin şahsiyet-i Musa’dan nez edilmesi hikmet-i tarih noktasından imkansızdır.

Hülasa: Fikr-i uluhiyet inkar edildikçe ve insanların bedihiyat, feraset, ilham, vahiy kabiliyetleri ret olunmadıkça Edyân-ı münzilenin sevk-i tabii tekamüü netayici olduğunu iddia etmek biz-zarure bir çok şunun-u tarihiyeyi tahrif cihetine gitmektir.

Bunun netice-i tabiası da beşeriyetin bu asra kadar iman ettiği adalet, hukuk, gayr-i bizzat gibi mutalib-i aliyeyi ve müktesedat-ı vicdaniyi fûnun haricinde zûnun-u siciline kayıt eylemektir.

30- Edyânın Hâl-i Hâzırı

Kürre-i arzda her nevi ırklara mensup olan insanların mecmuu bir buçuk milyar tahmin ediliyor. Bu nüfustan (350) milyonu Avrupa’da, (800) milyonu Asya’da, (200) milyonu Afrika’da, (150) milyonu Amerika’dadır.

Kezalik, kıtaat-ı alemde yekdiğerinden farklı bir çok ırklar vardır.

Bunların bir çoğu birkaç vahşi kabileden ibaret olduğu cihetle ya (Tasmanya)lılar gibi sönmek veyahut Amerika yerlileri gibi kuvvetli ırklarla imtizaç etmek üzeredir.

El-yevm üç büyük ırk vardır.

Asya’nın yarısı ile Avrupa, Amerika, Avustralya ve Afrika sevahili ırk-ı ebyada mensuptur. Asya-i Şarki, ırk-ı asfar cinsindedir. Irk-ı asfar buradan Malezya Adaları’na kadar münteşirdir.

Afrika’da ve Amerika’nın menatik-ı harasında zenciler sakindir. Bunlar Amerika’ya esir olarak getirilmişlerdir.

⁶⁶ Tarih-i Beni İsrail-Mahmut Esat Efendi.

Edyân dahi böyledir.

El-an birçok Edyân mevcuttur. Fakat bir çoğuyla ancak birkaç kabile amildir. Adetleri yüzleri geçen Avustralya Cezayiri'nin her birinde bir din bulunur. Bunlar daha kuvvetli olan Edyâna karşı ırklar gibi gaip olup gitmektedir.

Bu yüzden el-yevm dört büyük din hüküm fermadır.

1-(Din-i İslâm) en ziyade Asya'da ve Afrika'da hakimdir. Vusta ve Garbi Asya'nın en büyük dinidir. Hint'te, Çin'de Cezayir-i Bahr-i Muhit'te ve daha sair yerlerde pek çok salikleri vardır. Şimali Afrika'da, Sudan'da, Kongo'da, Gine'de ve Afrika-i Şarki'nin mühim cihetlerinde pek ziyade intişar etmiştir. Balkan cihetlerinde de mevcuttur. Mecmuu (300) milyona takarrub eder.

2-(Hiristiyanlık) Avrupa'da ve Amerika'da ve dünyanın her tarafında münteşir olup üç şubeye ayrılmıştır.⁽⁶⁷⁾ Avrupa'da, Adriyatik Denizi'nin garbında Katolik Mezhebi Hakimdir. Mecmuu (200) milyondur. Bu denizin şarkında Ortodoks Mezhebi caridir. Mecmuu (85) milyondur. Avrupa'nın şimalinde ve Amerika'da Protestanlık şayidir. Mecmuu (150) milyondur.

3-(Budda Mezhebi) Asya-i Şarki'ye hakimdir. Bu mezhepde (500) milyon tahmin olunuyor. Budiliğin mehd-i zuhuru Hindistan'dır. Lakin orada mer'i olmayıp Tibet'te, Moğolistan'da, Çin'de, Seylan'da, Hind-i Çin'de, Japonya'da pek çok salikleri vardır.

Tibet ile Seylan, Budiliğin mühim merkezinden maduddur. İki büyük (Lama) vardır. Bunların mühimi Tibet'te (Lehosa) beldesinde bulunan Lama'dır.

4-(Brahma Mezhebi) Hindistan'ın galip olan dinidir. Bu mezhepte (150) milyon insan vardır.

(Museviyet) Beni İsrail'e münhasır gibidir. Kürre-i arzın ötesine berisine dağılmış olan on milyon kadar Musevi mevcuttur.

Buda ve Brahma Dinleri çoktan beri faaliyet-i ittisariyesini zayi eylemiş ve inhitata başlamıştır.

Hiristiyanlık, on beş asırdan fazla bir zaman zarfında siyaset, medeniyet, ilim ve marifet ile imtizaç edememiş iken, akvam-ı Hiristiyanıye son asırlar zarfındaki inkılabat-ı ilmiye, siyasiye, iktisadiye ve diniyenin intibahıyla el-yevm beşeriyet üzerine maddeten ve manen hakim kesilmişlerdir. Evvelce terakkiyata hail olan ruhani teşkilat ve iskolastik tedrisat

⁶⁷ Bunlar Katolik, Ortodoks, Protestan mezhepleridir. Protestanlık da bir çok aksama munkasımdır. Munlardan başka (Kıpti, Maruni, Ermeni, Süryani vesaire gibi) bir takım mezahib vardır. İşbu taksimatta yirmiye mütecaviz merkez-i ruhani tekvin ediyor ki, on yedisi yani ekseriyet-i azimesi Memalik-i Osmaniye'dedir. Memalik-i İslâmiye'nin hürriyet-i mezhebiye için nasıl bir daru'l-iman olduğuna bundan büyük burhan-ı tarihi olamaz.

hemen hemen inhidama yüz tuttu. Protestan katliamları da Avrupa için hürriyet-i mezhebiyeye intaç etti.

Fakat Avrupalılar, Hıristiyanlığı ilim, siyaset ve medeniyet ile takviye etmekte ve girdab-ı esarete düşen diğer akvam için hiçbir hak gözetmemektedir.

Avrupalılar, medeniyet-i cedideyi bila-perva Hıristiyanlığa raptetmekten ve Hazreti İsa'nın rızasını tahsil için maddi ve manevi her nevi fedakarlığı ihtiyar eylemekten hali kalmazlar bu fedakarlıkların münhasıran mekasıl-ı siyasiyeye atfedilmesi ksbil değildir.

Bunların yalnız memalik-i İslâmiye'de değil belki bütün Asya'da, Afrika'da, Amerika'da, Okyanusya'da ve hatta Sahra-ı Kebir'in, İhbar-ı Muhite'nin en mühellek menatığında din uğruna iktiham eyledikleri muşak ve müzahimi görmemek, bilememek saftır ve nilaktır.

Dünyayı Hıristiyan etmek için münakıt olan (İncil Cemiyeti) milyonlarla liralara sarf etmekte ve misyonerler, Cizvitler, Firerler dünyanın her tarafında mektep, medrese, hastane namı altında ali binalar, azim kiliseler tesis eylemektedir.⁽⁶⁸⁾

Velhasıl Avrupa alemi mutaassıp bir Hıristiyan olmakta berdevamdır.

Siyaset takviye-i dine medar olmak üzere bir alettir.

(Salibin girdiği yere Hilal Giremez)

bu harb-i cihan şümül arasında bir meskut-u İsa uğrunda asfar-ı salibeye taklit edilmiştir.

İslâm'a gelince:

Münsi bir kavim içinde akım bir cezire üzerinde zuhur ederek medeniyet-i maziye ve fûnun-u kadime ile mükemmelen imtizaç eden ve ahının medeniyeti kurun-u maziyeden kurun-u ahireye ala vechi'l-kemal-i azimet ve ihtişam ile hüküm ferma olan siyasi vahdetini ve manzume-i medeniyetini son zamanlarda sektedar ederek ve (hayal)i takip eden terakkiyat-ı ilmiyesini bilahare kıymet-i elfaz (Valeur des mots) münakaşasına çevirerek müdeyyat bir hal-i atalete daldı.

Ruy-i arzda gayet kesif olarak sakin olan ve akdar-ı alemin en müsait ve müstaid mevakına hakim bulunan ve rabıta-i diniye ve içtimaiyelerinde –siyasi entrikalarından maada- hiçbir hâlel bulunmayan İslâmlar bu gün ser-i mukadderatlarında dolaşan haile-i

⁶⁸ Ehaz ve a'ta için şark-i karib ve baide gelen (namuslu tüccarlar) güya rehber-i medeniyet ve muhafaza-i hukuk sıfatında görülen (diplomatlar) naşir-i hakikat sıfatıyla görünen (misyonerler) ile (Allah uğrunda feda-i can için şarka gelen) ehl-i salıp beyninde hakikat halde fark yoktur. Felsefe indinde cümlesi ahirin hukuk-u mukaddesesine tecavüz eden zalim ve gaddardır. Hatta şimdikilerin tecavüzatı daha ince olduğu için o nispetle artmıştır. (Tarih-i Umûmî- Murat Bek)

azimadan harb-i cihanşümuldan bir intibah-ı azim ile çıkacak olurlarsa şevket-i sabıklarını ihyaya namzet addolunabilirler.

“Din-i İslâm, bina-i azim siyasetinin inhidamından sonra da tamamen payidar kalmış ve Hıristiyanlık ve Budizm gibi dinler sonlarına yaklaştıkları halde o, hala tevsî ve tamim etmekte bulunmuştur.” (Kosta ve Lubun) “Vusta-i Asya ile Hindistan’ın şimal-i garbi taraflarında hayli asırlardan beri din-i İslâm intişar etmiş idiyse de nur-u İslâm, Himalaya ve billur silsilelerini geçememişti.”

“Ezmine-i müteahhirede tevdi eden münasebet-i ticariye ve medeniye hakayık-ı mezhebiyenin de intişarına suhulet ve sürat vermiştir.”

“Ez-cümle Çin memalikinin garp cihetlerinde asr-ı hazır iptidasından beri nur-u İslâm münteşir olmakta olup, hatta bir aralık (Kaşgar) Devleti namıyla büyücek bir hükümet zuhur etmişti.”

“Milyonlarca para sarf edilerek binlerce misyoner vaizleri, Çin memalikinde dolaştırılmakta olduğu halde bir semere görülmediğine ve makam-ı hilafette kimsenin vaaz ve nasihat maksadıyla o taraflara gittiği yok iken birkaç milyon Mecusinin müslüman olduğuna bakılırsa cemiyet-i İslâmiye tarafından ciddi surette teşebbüt vaki olduğu halde Asya’nın şarki tarafında pek mühim inkılap zuhura geleceği melhuzdur.” (Tarih-i Umûmî- Murat Bek)

Son zamanlarda Avrupalılarla pek sıkı temasa gelen bazı İslâm gençleri, medeniyet-i garbiyeye ki, İslâmiyet’i tahrip hususundaki azm-i katisi müsellemlerle din-mümaşat etmek ve İslâm düşmanlarının hüsnü nazar tevecçühlerini celp edebilmek için hamiyet-i diniyelerini ve bil-netice hamiyet-i milliyelerini feda ve efna ediyorlar.

İslâm’ın muhteşem mazisi, vahdet-i siyasisi, tesir-i kavisi tevhin edildikten sonra yerine konulacak avamilin yeni zuhur edebilecek neşetin kıymetini artık tarih-i istikbal tayin eder.

31- Zeyl

Malum olduğu üzere ruy-i arzda yaşayan ehl-i İslâm’ın miktarı müelliflerle coğrafiyyun arasında pek muhtelif fihi bir mesele olup bu husus ile hasetsen tevahhul etmiş olan bazı erbab-ı tetkik “iki yüz milyon”dan fazla müslüman bulunmadığını, bazısı da ehl-i İslâm’ın “üç yüz milyon”dan aşağı düşmediğini iddia ediyor.

Bu iki miktar arasında ise pek çok erkam zikredilmektedir.

Balkan muharebe-i zailinden evvel tedvin edilmiş olan asara ve mehazlara nazaran ve tahmini olan miktarları kayd-ı ihtiyat ile telakki edilmek şartıyla alem-i İslâm’ın vaziyetini atiyedeki cetvellerle erae olunmuştur.

Mütaalasından anlaşılacağı üzere en ziyade nüfus-u İslamiyeye malik olan devletler; İngiltere, Fransa, Rusya, Çin ve Felemenk hükümetleridir.

Almanya dahi Şimal-i Kongo, Şimal-i Kamerun'da ve şark-i Afrika sahilinde iki milyon tebaaya maliktir.

Cetvel-1

Devlet-i Osmaniye'de bulunan Ehl-i İslam

(Balkan harbi'nden Evvel)

Avrupa'da: 2.500.000

Asya'da : 12.228.800

Yekün : 14.728.800

Cetvel-2

Diğer hükümet-i İslâmiye'de bulunan Ehl-i İslam

Umman, Necid vesaire : 3.500.000.

Afganistan'da : 4.500.000

İran'da : 8.800.000

Yekün : 16.800.000

Cetvel-3

Hıristiyan devletlerin tebaatındaki Ehl-i İslâm

İngiltere (Afrifa'da) : 17.920.330

İngiltere (Asya'da) : 63.633.783

Fransa (Afrika'da) : 33.499.580

Fransa (Asya'da) : 1.455.238

Almanya (Afrika'da) : 2.000.000

İtalya, Portekiz, İspanya (Afrika'da) : 2.572.500

Şimal-i Amerika (Asya'da) : 300.000

Felemenk (Asya'da) : 35.261.617

Rusya (Asya'da) : 15.899.420

Avusturya, Romanya, Balkan Hükümetleri (Avrupa'da) : 1.360.402

Okyanusya ve Amerika'da : 68.000

Hükümet-i Ecnebiye Nüfus-u İslâm Yekün : 173.910.870

Cetvel-4

Düvel-i saire idaresinde Ehl-i İslâm	
Çin	: 30.000.000
Siyam	: 1.000.000
Furmuz Adası	: 25.000
Afrika	: 2.975.000
Yekün	: 33.975.000

Cetvel-5

Müfredat-ı balada ki cetvellerde erae olunan hesabata nazaran ruy-i arzda mevcut olan ehl-i İslâm'ın miktar-ı tahminisi.

Devlet-i Osmani'de	: 14.728.800
Diğer hükümet-i İslâmi'de	: 16.800.000
Hakimiyet-i Ecnebiyede	: 173.910.870
Düvel-i saire idaresinde	: 33.975.000
Mecmu-u Nüfus-u İslâmiye	: 239.414.670

Bervech-i bala cetvel-i icmaliden müstefat olduğu vecihle yeryüzünde mevcut olan ehl-i İslâm'ın en sahih hesap üzere miktar-ı umûmîsi iki yüz otuz milyon dört yüz on dört bin altı yüz yetmiş tir.

Cetvel-6

Ehl-i İslâm'ın Kıtaat-ı arza inkısamı
(Hesab-ı Vusta ile)

Avrupa'da	14.500.000
Afrika'da	60.000.000
Asya'da	165.000.000

Cetvel-7

Ehl-i İslâm'ın tekellüm ettiği lisan itibariyle taksimi

Lisan-ı Arabi	45.000.000
Hint Elsinesi	63.000.000
Türk Lisanı	20.000.000
Çin	30.000.000
İran	9.000.000
Afrika	33.500.000
Malay Elsinesi	36.000.000

Boşnak, Pomak, vesaire	2.000.000
Yekün	239.500.000

Cetvel-8

Ehl-i İslam'ın Mezhep İtibariyle taksimi

Hanefî	140.500.000
Şâfi	64.000.000
Mâlikî	16.000.000
Hanbelî	7.000.000
Şîi	12.000.000
Yekün	239.500.000

Dört milyona baliğ olan (Havaric) bu taksimde tefrik edilmemiştir.

Hitam

28 Rebiü'l-Evvel	1336
11 Kanun-u Sani	1918

II. BÖLÜM

**MEHMET ESAD'IN TAHLİLİ VE TENKİDİ TARİH-İ EDYAN
ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRMESİ**

**A- MÜELLİFİN DİN VE DİNLER TARİHİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE
DEĞERLENDİRMESİ**

Mehmed Esad'ın Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân adlı eseri zamanını diğer eserleri gibi Dinler Tarihine giriş mahiyetinde bir çalışmadır. Tamamı 142 sayfadan oluşan eser müellifinde dile getirdiği gibi iki cilt halinde hazırlanmak istenmiş ancak diğer cildi tamamlanamamıştır. İkinci ciltte Musevilik başta olmak üzere bazı dinleri tenkit ve dinler hakkında daha fazla bilgi vermeyi amaçlayan Mehmet Esat bu amacını gerçekleştirseydi yaptığı çalışma zamanına göre muhtemelen en iyi araştırmalardan biri olabilirdi.

Metod olarak Ahmet Mithat ve Şemseddin Günaltay gibi Dinler Tarihi uzmanlarından bazı farklı uygulamalar ortaya koymuştur. Her şeyden önce sadece bilgi aktarımından ziyade azda olsa tahlil ve tenkit yaparak ele aldığı konuları değerlendirmektedir. Bunun yanı sıra eserin tamamında olmamakla birlikte zaman zaman faydalandığı kaynakları dipnotlarda göstermesi söz konusu dönem göz önüne alındığında yeni bir yaklaşım tarzı olarak kabul edilebilir.

Müellif sınırlı da olsa yerli çalışmaların yanı sıra yabancı kaynaklardan da faydalanmaktadır. Bu bağlamda özellikle kullandığı kavramların Latince karşılıklarını da vermeyi ihmal etmediğini görmekteyiz. Ahmet Mithat Efendi, Mahmuy Esad Seydişehir, Mizancı Mehmet Murat, Gustave Löben, Şantepi dö La Şosaye, Rıza Tevfik, Mehmet Esad'ın yararlandığı belli başlı ilim adamlarıdır.

1- Dinler Tarihi'nin Lüzumu ve DinlerinTasnifi Hakkındaki Görüşleri

Mehmet Esad eserinin giriş kısmında ilimler içim gerekli dört ana metodu sıralamaktadır. Gözlem,deney, araştırma ve sonuç(Deduction) olarak belirttiği bu dört metodun daha ziyade sosyal bilimlerdeki çalışmalar için vazgeçilmez husular olduğunu belirtmektedir. Burada yazarın sonuç olarak ortaya koymaya çalıştığı ilke nitelemedir. Yani herhangi bir din hakkında hüküm vermek değil mevcut yapısını olduğu şekliyle ilmi olarak açıklamaktır.

Müellif burada genelde Avrupalı bilim adamlarının dinleri tarif ederken sadece araştırmaya ve tecrübi bilgilere dayanan sonuçları öne çıkardıklarını, sezgi olarak tanımlanan vahiy ve nübüvet unsurunu ihmal ettiklerini vurgulamaktadır. Halbuki ilmi bir tespitite bulunmak için tecrübi bilgilerin yanı sıra tarihi ve felsefi tecrübelerin, farklı bilim dallarının birikimlerinden faydalanmanın daha ilmi olacağını izah etmektedir. Esad bu bağlamda ülkedeki mevcut Dinler Tarihi eğitime de değinmektedir. Dinler Tarihi eğitimi ihtiyacını karşılamak için Avrupalı müelliflerin eserlerinin tercüme edildiğini, bunlarında yukarıda söz

konusu olduğu gibi vahiy ve nübüvet unsurunu ihmal eden yaklaşımla dinleri tarif ettiği için yeterli ilmi anlayışa uygun olmadığını belirtmektedir⁶⁹.

Dinler Tarihi'nin lüzumu ve faydası konusuna; dinin milletlerin ve kültürlerin oluşumunda en önemli unsurlardan biri olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı Dinler Tarihi araştırmalarının toplumun siyasi, sosyal ve kültürel yapısını tahlil etmekte vazgeçilmez bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Tarihte teşekkül eden siyasi veya kültürel oluşumların hemen hemen tamamında inanç unsurunun ilk sıralarda yer aldığını açıklamaktadır. Müellif bütün bu etkenlerden dolayı Dinler Tarihi insanların hissiyatına ve vicdanına hitap ettiği için her zaman tarafsız bir şekilde yorumlanmadığını ifade etmektedir. Netice olarak da herhangi bir dini körü körüne kabul etmekle dinsiz olmayı veya dini inkar etmeyi aynı derecede zararlı kabul etmektedir⁷⁰.

2- Dinler Tarihi'nin Muhtevası Hakkındaki Görüşleri

İnsanlık tarihinin şahid olduğu dinlerin ortaya çıkışı, gelişme evreleri ve birbirleriyle olan münasebetlerini Dinler Tarihi biliminin ana muhtevası olarak izah eden Mehmet Esad, söz konusu bilim dalının araştırma metodlarından kısaca bahsetmektedir. İlk olarak objektif düşünme ve yaklaşımı vazgeçilmez bir düstur olarak ifade eden müellif, dinler tarihi çalışmaları için üç önemli unsur öne sürmekte ve bunları kısaca açıklamaktadır. Bunlar tarihi süreç, kıyas ve psikolojik etkenlerdir. Tarihi süreci, ele alınan dini kendi tarihi şartları içinde değerlendirme olarak, kıyas metodunu aynı devirdeki diğer dinlerle etkileşimi ortaya koyma olarak açıklamaktadır. Psikolojik metodu ise araştırılan dinin yayıldığı toplum üzerinde ne gibi tesirler bıraktığının, toplum üzerinde sosyal, ahlaki ve kültürel ne gibi değişiklikler meydana getirdiğinin belirlenmesi olarak izah etmektedir.

Müellif bundan sonra yine kısaca Dinler Tarihine yardımcı bilim dallarını sıralamaktadır. Dünya Tarihi, Filoloji, Etnoloji, Arkeoloji, Coğrafya ve Felsefeyi belli başlı yardımcı ilimler olarak sıralayan yazar bunlardan Felsefenin önemini özellikle vurgulamaktadır. Dinler Tarihi ile felsefe çok yakın ilişkileri olduğunu ve çok noktada benzerlik arz ettiğini savunmaktadır. Bu noktada şöyle kısa bir tanımlama yapmaktadır. Felsefe de Dinler Tarihi de varlığın, hayatın başlangıcı ve sebepleri konusunda sorulara cevap ararlar. İkisi arasındaki fark felsefe daha ziyade akli ve mantıki delillerle amaca ulaşmaya çalışırken, Dinler Tarihi akıl ile vahiy arasında bir denge kurma eğilimindedir⁷¹.

⁶⁹Mehmed Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân*, s 7-8

⁷⁰Mehmed Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân*, s 9-10

⁷¹Mehmed Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân*, s 11-12

Aslında biraz daha ayrıntılı izah edilmesi gereken bu konular eserde çok kısa açıklanmıştır. Kitabını bir ders kitabı yada Dinler Tarihine giriş amaçlı yazdığı için muhtemelen ayrıntıya girmemiştir.

3- Dinin Kaynağı Hakkındaki Görüşleri ve Değerlendirmesi

Dinin menşei bahsinde belli başlı görüşleri aktararak bunlar hakkında kısa tahliller yapmaktadır. Hristiyan kelimcilerine göre dinin kaynağının vahiy ve ilham olduğunu izah eden müellif, bu nazariyenin ortaçağda ileri sürüldüğünü ve esas kaynağının da Tevrat olduğunu söylemektedir⁷².

Münkirlerin dinlerin menşei izahı bahsinde; Voltair, Karl Vog, Mortille gibi filozofların dini; hırs, hile ve tamah ile toplumun vücuduna aşılınmış frengi yaralarına benzettiklerini dile getirmektedir. Mehmed Esad bu iddianın iki farklı bakış açısıyla ele alınması gerektiğine inanmaktadır. İlk olarak insanda maddi medeniyetin gelişmiş olması ve bundan sonra dini hislerin ortaya çıkmasıdır. Daha sonra esatir ve dinlerin asırlar sonra dinsiz yaşayabilmiş olan ibtidai insanları idare etmek için ruhani liderler tarafından icat edilmiş olmasıdır. Müellif bu iddianın ilmi bir yaklaşımdan ziyade adı geçen filozofların ruhani liderlere karşı nefretlerinden kaynaklandığını kabul etmektedir⁷³.

Dinin menşei hakkındaki usül araştırmalarında dinler tarihçilerinden çoğunun “ilkel vahşilik” nazariyesini, yani insan topluluklarının ilkel bir yaşamdan medeni yaşama doğru bir tekamül geçirdiklerini kabul ettiklerini ifade etmektedir. Kendisi de dini bir araştırmada söz konusu dinin ilkel özelliklerinin yanı sıra sonraki devirlerde aldığı şeklin de dikkate alınması gerektiği görüşündedir. Bunun yanı sıra bu konunun izahında yani tekamül nazariyesinin açıklanmasında din ve medeniyet kavramlarının birlikte tahlil edilmesi görüşündedir⁷⁴. Bu konu ile ilgili olarak filoloji ve etnoloji bilimlerinin verilerine başvurarak hiçbir kavmin bulunduğu yerin yerlisi olmadığını ifade etmektedir. Bununla farklı kültür ve medeniyetlerin birbirini etkilediğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Sözelimi en eski kavimler olan Mısır ve Keldanilerin bile buldukları bölgeye başka diyarlardan gelmiştir. Ayrıca bir çok kavim de medeni hayattan ilkel hayata geçmiş olduğunu haliyle medeniyetin tek taraflı olmayıp belli bir sürecin sonucu ve farklı unsurların tesiriyle ortaya çıktığını kabul etmektedir⁷⁵.

Mehmet Esad'ın dinin menşei hususunda değindiği konulardan bazıları da fetişizm, animizm ve totemizm kavramlarıdır. Bu mevzuda adı geçen kavramların tarifini yapmakta,

⁷² Mehmed Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân*, s. 26.

⁷³ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân*, s. 28-30.

⁷⁴ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 31-32.

⁷⁵ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 37-38.

ancak detaylı bilgi vermemektedir. Zaten verdiği bilgilerde genelde Ahmet Mithat Efendinin *Tarih-i Edyân* ve Rıza Tevfik'in *Kamus-u Felsefe* adındaki eserlerine dayanmaktadır. Ayrıca Animizm hakkında Tylor, Frazer ve Spencer'in görüşlerine de yer vermektedir. Sosyolojiye büyük önem veren bu filozoflara göre, manevi etkenlerden çok Animizmin ilkel tezahürleri insanların itikatlarında etkili olmuştur. Bu da dini düşüncenin menşesinde ilk etken olmuştur. İlkel insanlardaki farklı korku eğilimleri, rüyaları onları maddenin özel bir kuvvete sahip olduğu inancına yada atalarının ruhlarının kendileri üzerinde tesirli oldukları inandıkları inancına yöneltmiştir.

Fetişizm bahsinde insanın ilkel hallerinde en değersiz şeylerde hatta bir böcekte bile anlaşılmasa bir kudret aradığını, örümcek yada değersiz bir kuşun bile ibadete şayan görülüp tanrı yerine kabul edildiğini belirtmektedir⁷⁶. Totemizm konusuna da değinen yazar totem ve fetiş arasındaki farkı izah ettikten sonra günümüzde dahi Totemizmin etkisi bulunduğunu izah etmektedir. Netice olarak insanların tarih boyunca bu tabiat unsurlarından etkilenmiş olabileceğini ancak bunun dinin menşesini açıklamakta yeterli olamayacağı sonucuna varmaktadır⁷⁷.

Yukarıdaki izahlara ilaveten çok tanrılı inançlar ve kainatın yaratılışına da kısaca değinen Mehmet Esad, insanlığın daima gelişme ve tekamül gösterdiğini, medeniyet ve gelişmelerin zihni ve fikri bir çabanın sonucu olduğu inancındadır. İnsanlığın, kainatın yaratılışını bir tesadüf olarak değil, irade sahibi bir kuvvete atfetmeye daha yakın olduğu kanatindedir⁷⁸.

Müellif farklı görüşleri ortaya koyduktan sonra netice olarak vahiy ve nübüvvet etkisinin hiçbir zaman gözardı edilemeyeceğini vurgulamaktadır.

Yazar bundan sonra insanperestlik, putperestlik, semaperestlik hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Aynı şekilde bu konularda da fazla yorum yapmayıp adı geçen kavramlar hakkında tanımlayıcı bilgi vermekle yetinmektedir. Semaperestlik inancı daha ziyade yıldızlara tapan kavimler arasında görülmektedir ve bunlar alemde vuku bulan olayların yıldızlar ile bağlantılı olduğuna inanmaktadır. Nitekim Keldaniler, Fenikeliler Mısırlılar ve Sabiiler'i semaperest olan başlıca kavimler olarak nakletmektedir. Bazı kavimlerin Güneşi ilah, Ay'ı da ilahe ve yıldızları da ilahların aileleri olarak telakki ettiklerini ifade etmektedir. Yine Arab kültüründeki Abdü'ş-Şems gibi isimlerin bu inancın etkisinden kaynaklandığını söylemektedir. Moğolardaki tanığ ifadesinin de hem Tanrı hem sema

⁷⁶ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 55-56.

⁷⁷ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 65.

⁷⁸ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 66.

anlamına gelmektedir. Bununla birlikte semaperestlik Yunan mitolojisinden Hristiyan inancına kadar çok sayıda dini topluluğu etkilediğini söylemektedir⁷⁹.

Geneli Ahmet Mithat Efendi'nin eserinden iktibas olan bu kısımda İnsanperestlik itikadının iki şekilde tezahür ettiğini açıklamaktadır. Bunlardan birincisi insanı direkt olarak ilah telakki etmek, diğeri mabudu insan olarak telakki etmek. Mısır ve Roma hükümdarlarına hayatta iken gösterdikleri yüksek başarılarından dolayı halkı tarafından ilah ünvanı verilmesi birinci tarife ait insanperestlik itikadına örnek verilebilir. Müellifin ifadelerine göre bilhassa Roma, Yunan ve Hint kültüründe olduğu gibi ilah tasavvur edilen hükümdar adına bazı heykeller inşa edilmiştir. Yazılı kültürü olmayan toplumlarda zamanla bu heykeller ilah olarak kabul edildiği gibi yazılı kültüre sahip cemiyetlerde de şahıs unutulmuş heykellere saygı ve hürmet daha ileri götürülmüştür⁸⁰.

Mabud'u insan olarak algılamak dediği ikinci tarif ise Antropomorfizm anlayışıdır. Müellif bunu da yaratma kudretini insana benzeyen bir mabuda atfetme olarak tarif etmektedir. Eski ilkel kavimlerin çoğunun bu inançta olduğunu vurgulamaktadır. Daha açık bir ifade ile insanlar aşk, fırtına, akıl, iyilik, savaş, bereket benzeri olguları birer insan şeklinde düşüncelerine yerleştirmişlerdi. Bilhassa Yunan mitolojisinde yer alan bu anlayış Mısır, Asuri ve Keldani inanç sisteminde de görülmektedir.

Putperestlik ise gerek fetişizm devrinde grek çok tanrılı anlayışın hakim olduğu devirlerde görülmektedir. İnsanlar uluhiyet atfettikleri varlıklarla aralarında bir bağ olarak kabul ettikleri putlara tazimde bulunmuşlardır. Ancak bunlar puttan ziyade ilaha saygı duyuyorlardı. Bu durum her ne kadar avam tabakasında gerçek ilaha saygı şeklinde olsa sa aşağı tabaka halk saygı ve hürmeti putlara yöneltmiştir. Mısırlılar putlarını genelde hayvan şeklinde ifade etmişlerdir. Yunan medeniyetinde daha zarif kadın ve erkek şeklinde putlar yapılmıştır. Afrika kavimlerinin putları ise gayet kaba ve basit çamur ve taşlardan yapılmıştır. Müellif bu noktada İslam'ın heykel, put ve resim gibi tasvirleri yasaklama nedeni üzerinde kısaca durmaktadır. Yazara göre bu tasvirler zamanla putperestliğe vesile olacağı nedeniyle İslam'ın söz konusu sanat dallarını yasakladığını ifade etmektedir.

Müellif *Tettebbuat-ı Ric'iyye* başlığı altında dinin kaynağı hakkında evrim yada tekamül nazariyesi hakkında bir takım bilgiler vermektedir. Buna göre insanlık vahşi yaşam tarzından medeni yaşam tarzına doğru nasıl bir gelişme gösterdiyse bunun tezahürü olarak inançlarında da bir tekamül göstermiştir. Animizm'le başlayan inanç hayatı fetişizm, paganizm şeklinde devam etmiştir. Neticede tek tanrı inancına ulaşmıştır. Yani insanoğlunun tek tanrı inancı da

⁷⁹ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 67-70.

⁸⁰ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s.66

kendi fikri mahsülüdür yada başka bir ifade ile insan kendi tanrısını kendi yaratmıştır. Müellif, insanoğlunun vahşi yaşamının dünyanın her tarafında mevcut olmadığını, bölgesel bir takım yerlerdeki vahşi hayatın genele tatbik edilemeyeceğini iddia etmektedir. Neticede insanların sosyal bir varlık olduğunu açıklayarak medeniyetlerin dini ortaya çıkardığı fikrinin henüz ispat edilememiş bir nazariye olduğunu vurgulayarak bahsi kapatmıştır⁸¹.

B-İLAHİ DİNLER VE DİĞER DİNLER HAKKINDAKİ AÇIKLAMA- RI

Mehmet Esad yukarıdada değnildiği gibi eser Dinler Tarihine giriş mahiyetinde olduğu için dinlerin genel özellikleri ve birbirinden farkları, benzerlikleri üzerinde durmaktadır. Aşağıda ele alacağımız kısımda sadece kısaca bunlara değineceğiz. Müellif gerek ilahi dinler gerekse ilahi olmayan ancak Budizm gibi taraftarı çok dinler hakkında detaylı bilgi ve yorumları yazamadığı ikinci ciltte ele almak niyetindeydi.

Bu bölümde ele alacağımız konulardan farklı dinleri açıklayan muhtasar bilgiler belki yeni bir şeyler getirmemektedir. Ancak dinlerin ve İslam dünyasını o günkü panoramasını sunan genel açıklamaları en azından dönemi aydınlatması bakımından önemli sayılabilir.

1- İlahi Dinler

Vahiy dinleri veya tek tanrılı dinler başlığı altında incelediği bölümde vahiy dinlerinin tabiat dinleri ve Budizm, Zerdüştlük gibi dinlerden farkını maddeler halinde kısaca izah etmektedir. Bu konuda genel bir değerlendirmeye giriş yapan yazar itikad, ibadet ve sistemli bir toplumsal hayatın varlığının tevhid dinlerinin en bariz farkları olduğunu vurgulamaktadır. Ardından bunlarında açılımını yaparak ilahi dinlerin temel vasıflarını şu maddelerle sıralamaktadır. Bunlarda başlıca yegane hakim olan ve teslimiyet gerektiren bir ulu varlık yani Tanrı inancı, Allah'ın emir ve yasaklarını tebliğ eden bir tebliğci, yine Allah'ın emir ve yasaklarını ihtiva eden kutsal kitap, samimi bir iman, ibadet ve ameli yaşamı düzenleyen fıkıh kuralları, ahiret ve melek inancı ve vahiy inancından oluşmaktadır⁸².

Bunların yanı sıra ilahi dinlerin en dikkate şayan özelliklerinden biri olarak hitab ettiği kitlede toplumsal ve siyasi birlik oluşturmasını vurgulamaktadır. Attila, İskender gibi liderler her ne kadar büyük fetihler yapmış olsa da bunların hakimiyetleri yada siyasi birliktelikleri onların ömürleri ile sınırlı kalmıştır. Bir Hz. Muhammed, dağınık halde yaşayan Arap

⁸¹ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 40-42.

⁸² Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s.88-90

toplumundan bir millet, siyasi bir topluluk ve uzun yıllar süren bir ümmet kardeşliği oluşturmuştur. Aynı şey Hristiyanlık ve Yahudilik içinde geçerlidir⁸³.

Yazar kutsal kitaplar mevzusunda bütün dinlerin kutsal kitaplarını kısaca değerlendirmektedir. Tabiat dinlerinin kutsal kitabı olmadığını, Mısır, Keldani ve Yunan medeniyetlerine ait metinlerinde kutsal kabul edilemeyeceğini, bunların bir takım dini bilgiler taşıyan normal kitaplar olduğunu söylemektedir. İlahi dinlere ait Tevrat ve İncil'in ise kutsal olmakla birlikte tarihi süreç içinde tahrife uğradıklarını belirterek kısaca mahiyetlerini açıklamaktadır. Yine Budizm, Konfüçyanizm gibi dinlerin kitaplarının vahiy özellikli değil sadece taraftarları tarafından kutsal sayıldığını vurgulamaktadır. Netice olarak vahiy unsuru özelliğini taşıyan ve orijinalliğini kaybetmeyen tek kutsal kitabın K. Kerim olduğunu belirterek bu mevzuyu bitirmektedir⁸⁴.

Yazar Tedahül-i Edyân bahsinde dinlerin birbirini etkilemesinden bahsetmektedir. Gerek ilkel dinler gerek tabiat dinleri olsun ibadet veya itikad bağlamında tarihi süreç içinde birbirlerini etkilemeleri normaldir. Aynı şey kutsal dinler içinde geçerlidir. Bunlarda hem birbirinden hemde diğer dinlerden etkilenmişlerdir. Ancak bu etkileşim kültürel olarak değil hepsinin aynı kaynaktan gelmesi yada coğrafi faktörlerden dolayıdır. Bunlara ilaveten bu etki mevcut dinle mücadele şeklinde de olmuştur. Örneğin İslamiyetin putperestliğe karşı mücadelesi, Hristiyanlığın yine şirk ve putperestlikle mücadelesi bu dinlerin şekil almasında tesirli olmuştur. Aslında daha izaha muhtac olan bu konuda yazar fazla detaya inmemiştir.

2- Dinlerin Yirminci Yüzyıl Başlarındaki Genel Durumu

Mehmet Esad bu bölümde dinlerin dünya üzerindeki sayısal dağılımı hakkında genel bir vermektedir. Bilhassa Hristiyanlık üzerinde durarak misyonerlerin faaliyetlerinden ve dünya egemenliğini sağlamak amacıyla dini kullandıkları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Avrupa'lıların Hristiyanlığı ilim ve çalışma ile destekleyerek güçlü bir medeniyet oluşturduklarını, ancak bunu da dünyanın mazlum milletlerini sömürmek için kullandıklarını savunmaktadır. Müellif söz konusu bilgileri ayrı bir araştırma olarak değil, genelde dönemin meşhur tarihçisi Mehmet Murat'ın eserinden nakil yaparak vermiştir⁸⁵.

İlk olarak insanları renklerine göre tasnif ederek üç ana gruba ayırmaktadır. Buna göre insanlar Beyaz Irk, sarı Irk ve Siyah ırk olarak dünya coğrafyasında yaşamaktadırlar. Asya'nın yarısı, Avrupa, Amerika, Avusturalya ve Afrika'nın kuzeyi *Beyaz ırk*, Doğu Asya,

⁸³ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 90-95.

⁸⁴ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 104-105.

⁸⁵ Mehmet Murat, *Tarih-i Umumi*, 3 cilt, İstanbul 1298,

Malezya adaları *Sarı Irk*, Afrika'nın iç kesimleri ve Amerika'nın bir kısmı *Siyah Irk*'tan oluşmaktadır⁸⁶.

Irka göre yapılan bu tasniften sonra dinlerin de yine coğrafi dağılımını yapıp eserin yazıldığı yıllardaki nüfuslarını vermektedir. İslam Dini Asya, Afrika, Hindistan, Çin ve Balkanlarda mevcut olup yaklaşık 300 milyon mensubu bulunmaktadır. Hristiyanlık üç mezhebe ayrılıp Katolikler Adriyatik Denizi'nin doğusunda yaşayıp nüfusları 200 milyon civarındadır. Hristiyanlığın diğer büyük bir mezhebi Ortodoksluk Adriyatik'in batısında yoğun olarak yaşamakta ve bunların da sayıları 80 milyon civarındadır. Avrupa'nın kuzeyi ve Amerika'da yaşayan Protestanlar ise yaklaşık 150 milyon kadar nüfusa sahiptir Museviliği de dünyanın her tarafında dağınık halde gösretip nüfuslarının 10 milyon civarında olduğunu belirtmektedir⁸⁷.

Budizim ve Brahmanizmi mezheb olarak vasıflandıran yazar Budistlerin sayısını 500 milyon Brahmanları ise 150 milyon olarak vermektedir⁸⁸.

3-Mehmed Esad'ın Kitabı'nın Osmanlı'nın Son Dönemindeki Diğer Dinler Tarihi Çalışmaları Arasındaki Yeri

Osmanlı aydınları arasında Şemseddin Sami ile başlayan dinler Tarihi çalışmaları hemen hemen aynı muhteva metoduyla kaleme alınmış olmakla birlikte aralarında bir takım farklılıklar vardır. Şemseddin Sami'nin *Esatir* adlı eserini takiben Ahmet Mithat Efendi, Mahmut Esad Seydişehirli, Mehmet Esad ve Şemseddin Günaltay'ın aynı adı taşıyan *Tarih-i Edyân* isimindeki Dinler Tarihi çalışmaları ülkemizde adı geçen sahanın ilk örneklerini teşkil etmektedirler. Şüphesiz bir çok bilim dalında olduğu gibi Dinler Tarihi sahasında da Batı'daki ilmi gelişmelerin tesiri olmuş, aydınlarımız çalışmalarında gerek metod gerek bilgi bakımından batıdaki ilmi faaliyetlerin tesiri altında kalmışlardır. Bu bakımdan kısa da olsa adı geçen eserler hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Sahasında ilk telif eser olarak bilinen Şemseddin Sami'nin⁸⁹ çalışması mitolojik bilgi ağırlıklıdır. Bunun neticesi olarak mitoloji kaynaklı ibadet ve geleneklerden bahsetmektedir. Aynı zamanda bir el kitabı mahiyetinde olan çalışmada daha ziyade uzak doğu dinleri ve mitolojik özelliklerine vurgu yapılmaktadır. Bunlara ilaveten bilhassa Yunan ve Roma

⁸⁶ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 131.

⁸⁷ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 132.

⁸⁸ Mehmet Esad, *Tahlili ve Tenkidi Tarihi Edyân*, s. 133.

⁸⁹ Şemseddin Sami, *Esatir*, İstanbul 1879.

mitolojisi hakkında bir hayli geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca Dinler Tarihi terminolojisi müellifin bir hayli değindiği konulardan biridir⁹⁰.

Son dönem Osmanlı aydınlarından, Tarih ve İlahiyat alanında da önemli çalışmaları olan Şemseddin Günaltay'ın eseri diğerleri gibi Dinler Tarihine giriş mahiyetinde muhtasar bir çalışmadır ve bu eserde yine diğerleri gibi tamamlanamamıştır. Aynen Esatir gibi mitoloji bilgileri yanısıra Dinler Tarihi'nin gayesi, amacı ve konusu gibi konulara değinmektedir. İlkel dinler ve uzak doğu dinleri hakkında bilgi vermekte, ilahi dinler konusuna girmemektedir. Yazar muhtemelen diğerleri gibi bu mevzuyu ikinci cilde hazırlamış fakat bunu gerçekleştirememiştir⁹¹.

Ahmet Mithat Efendi'nin Tarih-i Edyân'ı⁹² söz konusu sahada yapılan en detaylı telif eseridir ve kendinden sonra gelen çalışmalara önemli ölçüde kaynaklık edip model oluşturmuştur. Batılı kaynaklardan sık olarak faydalanan Ahmet Mithad, bu bilgileri zaman zaman İslami bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bunlara ilaveten bazen karşılaştırma metodunu da kullandığı görülmektedir. Dinleri anlatırken milletlerin tarihi hakkında da genel bilgiler vermektedir⁹³.

Muhteva olarak en küçük eser olan Mahmud Esad Seydişehri'nin Tarih-i Edyân'ı⁹⁴ tamamen Dinler Tarihine giriş mahiyetindedir. Herhangi bir dinin tanıtımı yada değerlendirmesine girmeden genelde Dinler Tarihi'nin gayesi, amaçları, konuları gibi metodolojik bilgiler vermektedir⁹⁵.

Mehmed Esad'ın çalışması diğerleri gibi genelde Dinler Tarihine giriş özellikli bir çalışmadır. Farklı olarak bazen dipnotlar kullanması, terimlerin Latince karşılığını vermesi metod yönünden eseri diğerlerinden ayıran başlıca özelliktir. Muhteva olarak ise hem İslam dünyasının o yıllardaki sayısal dökümünü yapması hemde diğer dinlerin mevcut genel bir değerlendirmesini yapmasıdır. Yine vahyedilen dinlerin diğer dinlerle belli başlı farklarını özetlemesi diğer eserlerde olamayan küçük farklardan biridir.

⁹⁰ Hikmet Tanyu, *agm*, s. -112-113.

⁹¹ Sevdije Yıldız, *Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Edyân Adlı Eseri'nin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bil. Ens. , Sivas 1998, s. 314-320.

⁹² Ahmet Mithad, *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1912.

⁹³ Ünsal, Bozkurt *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Yapılan Dinler Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens., Ankara-2003,s.147.

⁹⁴ Mahmut Esad Seydişehri, *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1914.

⁹⁵ Ünsal, Bozkurt, *aynu tez*, s. 142.

SONUÇ

Mehmet Esad'ın eseri günümüz ilmi seviyesine göre bilgi bakımından yeterli sayılmasa da zamanının şartlarına göre gerek üniversite öğrencilerine gerek genel okuyucuya kaynaklık etmiş belli başlı çalışmalardan bir olmuştur.

Diğerleri gibi ikinci cildi tamamlanamayan kitap yukarıda da görüldüğü üzere büyük oranda Dinler tarihine giriş mahiyetinde bir çalışmadır. İkinci cildi tammalansa muhtemelen daha farklı bilgi ve yorumlarında olacağı muhtemeldir Zira müellifin gerek batı gerek doğu literatürüne hakim olması ve zamanının siyasi ve ilmi gelişmelerini takip etmesi bunu göstermektedir.

Genelde metod bilgisi, terminoji ve ilahi olmayan dinler hakkında bilgi veren, azda olsa ilahi dinlere değinen Mehmet Esad Efendi kaynak olarak çoğunlukla Chantepi de la Saussaye ve Ahmet Mitmat Efendi'nin eserlerinden faydalanmıştır. Burada şunu da ortaya koymak gerekir ki müellif her ne kadar eserine Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân adını vermiş olsa da iddia ettiği kadar tahlil ve tenkit mahsülü bir çalışma olmadığı kanaatindeyiz. Her ne kadar diğer çalışmalara nazaran bazı yerlerde değerlendirme ve tenkit görülse de eserin geneli için böyle bir sonuca varmak mümkün değildir. Müellif muhtemelen tamamlayamadığı sonraki ciltde bu konuya değinecekti ancak bunu tamamlamaya ömrü yetmemiştir.

Mehmet Esad'ın eseri ve diğer kitaplar eksiklerine rağmen, ülkemizdeki Dinler Tarihi çalışmalarına ve ilmi gelişmeye zemin harlaması ve bu sahada önemli aşamalardan biri olması, ülkemizdeki Dinler Tarihi bilim dalının hangi evrelerden geçtiğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

BİBİLİYOGRAFYA

- ADAM, Baki, **Dinler Tarihi**, Eskişehir 1999.
- AHMET Mithat, **Tarih-i Edyân**, İstanbul 1912.
- BOZKURT, Ünsal, **Osmanlı'nın Son Döneminde Yapılan Dinler Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bil. Ens. Ankara 2003.
- BURSALI Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C. I, Haz: İsmail Özen, İstanbul 1975.
- CİLACI, Osman, **Dinler ve İnsanlar**, Konya 1990.
- CORCİ Zeydan, **Medeniyet-i İslamiye Tarihi**, Çev: Zeki Megamiz, İstanbul 1917.
- ÇANKAYA, Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. III, Ankara 1969.
- ELİADE, Mircea, **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu**, çev: Mehmet Aydın, Ankara 1990.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **Tarih-i Edyân**, İstanbul 1922.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, **Tahlili ve Tenkidi Tarih-i İslam'ın Tenkidi**, İstanbul 1917.
- KOLOĞLU, Orhan, "*Osmanlı Basını*", **TCTA**, I, İstanbul 1985.
- KORKUT, Refik, **I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Basın**, İstanbul 1959.
- MAHMUT Esad Seydişehri, **Tarih-i Edyân**, İstanbul 1914.
- MEHMED Esad, **Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyân**, İstanbul 1920.
- MEHMED Esad, **Tahlili ve Tenkidi Tarih-i İslam**, İstanbul 1920.
- MEHMET Murat, **Tarih-i Umumi**, İstanbul 1896.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Balangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta 1999.
- ŞEMSEDDİN Sami, **Esatir**, İstanbul 1879.
- TANYU, Hikmet, "*Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi*", **AÜİFD**, C. VIII,

Ankara 1960.

TÜMER, Günay- KÜÇÜK, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ankara 1999.

VARLIK, Bülent, “*Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri*”, TCTA, I, İstanbul 1985.

YILDIZ, Sevdije, **Şemseddin Günaltay’ın Tarih-i Edyân Adlı Eserinin Sadeleştirmesi Ve değerlendirmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniv. Sos.Bil. Ens., Sivas 1998.